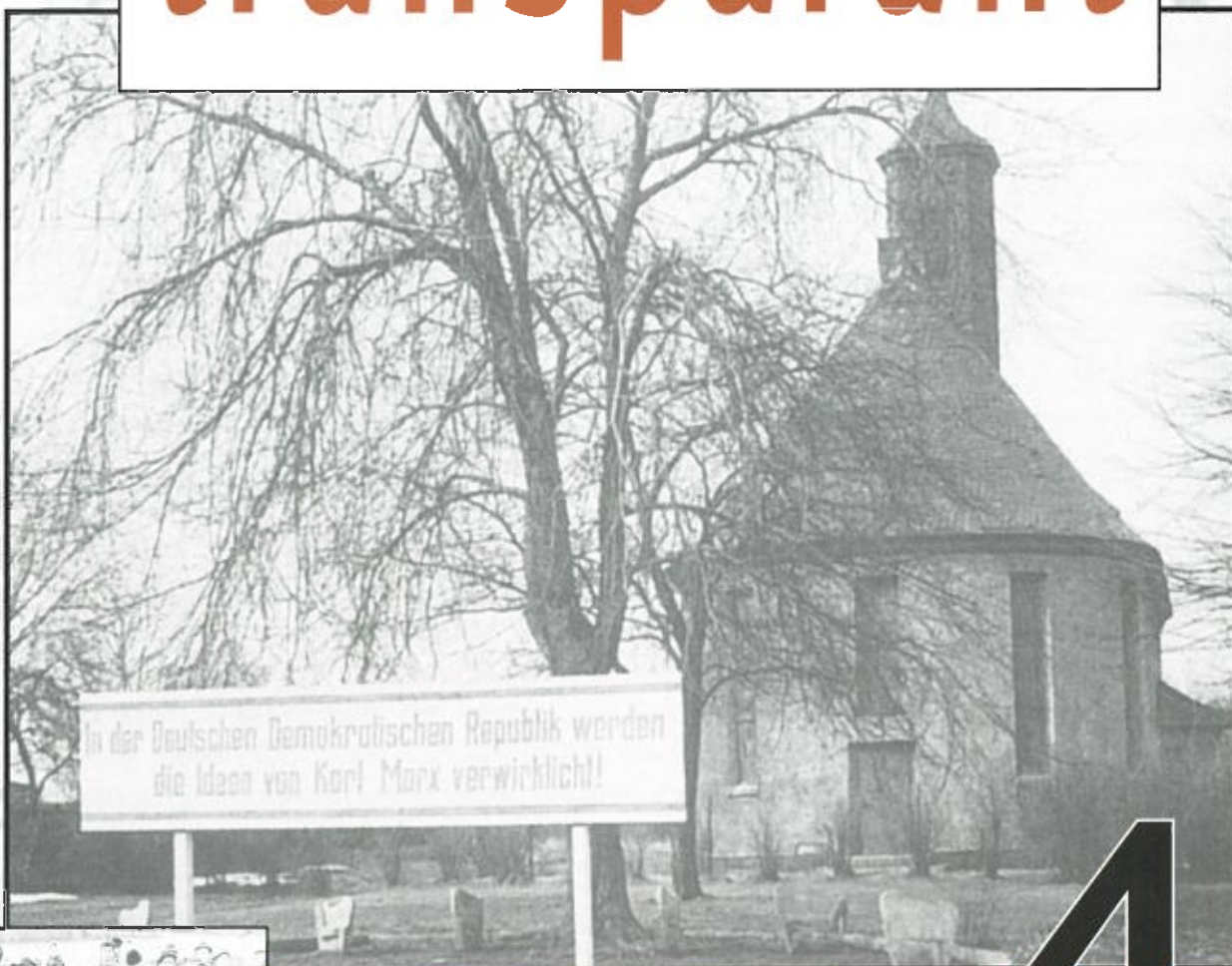

transparant

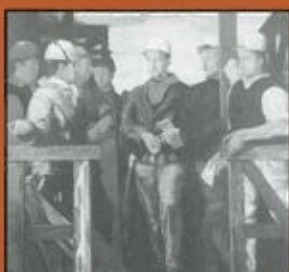
jaargang 10 - oktober 1999 - nr:

4

Kerk en religie in het gedeelde Duitsland

- Duitse dilemma's
- Schuld en boete na Hitler
- Kerkelijke vredesactivisten
- Godsdienst in de DDR-kunst

tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici

Transparant is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt vier keer per jaar.

Redactieadres

Dr. J.L. Krabbendam
Smaragd 40
4337 MB Middelburg
0118-640448
email: hans.krabbendam@rsc.knaw.nl

Redactieleden

Dr. J.L. Krabbendam (hoofdredacteur)
Mw. drs. B.A. Jansen-de Graaf
Mw. drs. W.J. Nap
Drs. A.A. van der Schans
Drs. K. van der Zwaag (eindredacteur)

ISSN 0928-1282

Grondslag en doel VCH

De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God en de gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

VCH bestuur

Dr. G. Harinck (voorzitter)
Mr.dr. H.M.Th.D. ten Napel (secretaris)
Drs. R. Janssens (wetenschappelijke contacten)
Drs. C.D. van der Heuvel (onderwijszaken)
Mw. drs. H.A. de Bruijn (public relations en voorlichting)
Drs. A. van Rensen (cursuswerk)

Comite van aanbeveling

Prof.dr. A.Th. van Donsen
Dr. C. Puchinger
Prof.dr. A. de Reuver
Prof.dr. G.J. Schutte
Prof.dr. W. van 't Spijker
Drs. N.C. van Velzen
Dr. J.R. Wolffe (University of York)

Erelid

Mw. drs. J.L. van Essen

VCH-secretariaat

Postbus 97682, 2509 GB 's-Gravenhage.

Abonnementen

Abonnementen kunnen op elk gewenst moment ingaan. Abonnees zijn automatisch lid van de VCH, tenzij ze schriftelijk aangeven dat niet te wensen. Leden krijgen korting bij de evenementen die de VCH organiseert. Een abonnement kost € 55,- (€ 42,50 voor studenten, kopie studentenkaart meesturen) en kan worden aangevraagd bij de administratie van uitgeverij Boekencentrum. De uitgever stuurt u een acceptgiro om uw abonnementsgeld te voldoen. Losse nummers kosten € 15,- (inclusief verzendkosten). Opzegging uiterlijk op 1 december van elk jaar.

Administratie: Boekencentrum Uitgevers, Postbus 29, 2700 AA Zoetermeer, tel. (079) 362 86 28.

Voor abonnementen en adreswijzigingen.

Bladmanager: Coen Verboom

Basislay-out: Jet Frenken

Layout: Theo Wonders

Avertenties

Media Adviesburo Van der Molen, Postbus 1, 3770 AA Barneveld
Telefoon: (0342) 42 46 03 - Fax: (0342) 42 11 39

Illustratiemateriaal

Wie meent rechten te kunnen doen gelden op een of meer illustraties, kan zich in verbinding stellen met de redactie.

Kerk en religie in het gedeelde Duitsland

4 Duitse dilemma's. Het verleden in de Duitse politieke cultuur

Willem Melching

9 Schuld en boete na Hitler. De West-Duitse evangelisch-lutherse kerk in de naoorlogse jaren

Beatrice Jansen - de Graaf

15 Hebe Kohlbrugge en Bé Ruys: parallelle levens binnen de kerkelijke contacten tussen Nederland en de DDR 1949-1973

Jacco Pekelder

20 DDR-kunstenaars en het Duitse religieuze verleden

Jonathan Osmond

Redactioneel

Eik jaar wijdt *Transparant* een nummer aan het onderwerp van het eindexamen geschiedenis. De komende twee jaar is het thema 'Duitsland en Europa, 1945-2000'. De aandacht voor dit onderwerp komt op een goedgekozen moment. De Bondsrepubliek Duitsland viert dit jaar twee jubilea: vijftig jaar geleden werd de West-Duitse republiek opgericht en tien jaar terug viel de Muur en herenigden West- en Oost-Duitsland zich.

Over de verschillende periodes in de Duitse geschiedenis - in één eeuw tijd wisselden zich zeven verschillende regimes af - is veel geschreven, in het bijzonder over de opkomst en ondergang van het Derde Rijk. De vraag naar het waarom van de diepe val van Duitsland blijft echter moeilijk te beantwoorden. Waarschijnlijk hebben de leden van de examencommissie dit ook gezien en gedacht dat ze dit keer daarom beter eens de aandacht op de naoorlogse ontwikkeling van Duitsland konden vestigen. Ook hier doet zich namelijk een heel interessant proces voor: Zo diep als het land was gezonken in de eerste helft van deze eeuw, zo snel krabbelde het in de tweede helft weer op. Van een verslagen, vernield en verdeeld land werd West-Duitsland - Oost-Duitsland verbleef 40 jaar onder het juk

26 Abraham Kuyper is niet dood
Interview met Jeroen Koch, de
beoogde Kuyper-biograaf
Beatrice Jansen - de Graaf en
Ton van der Schans

29 Uit de pers

29 Lustrumconferentie

Rubrieken

30 Bericht van de VCH
Onderwijswerkgroep

31 Vitrine

32 Recensies

In het volgende nummer:

Wonderen en wetenschap

- Ewald Mackay, *De status van wonderen in de geschiedwetenschap*
- Neely de Ruyter-de Ronde, *De betovering van het middeleeuwse christendom*
- Frits van Holthoon, *David Hume en de beoordeling van wonderen*
- Fred van Lieburg, *Beschermengelen in het protestantisme*

Fotoverantwoording omslag:

- grote foto: foto G. Gäbler
- foto midden: Willy Brandt in Warschau
- foto onder: Werner Tübke, 'Gruppenbild' (1972)

van het communisme - in korte tijd weer een betrouwbare partner en bondgenoot in Europa.

In dit nummer van *Transparant* wordt geen omvattend overzicht van de veelbewogen Duitse geschiedenis te geven, daar zijn de vele examenbundels voor die ter gelegenheid van het CSE-thema worden uitgegeven. Er is wel gepoogd om enkele interessante subonderwerpen binnen de naoorlogse Duitse geschiedenis te vinden die in de geijkte literatuur niet of nauwelijks besproken worden.

De historicus Willem Melching opent met een inleidend artikel over de invloed van het 'nationale vraagstuk' en het verleden op de buitenlandse politiek en de politieke cultuur van het naoorlogse Duitsland. Redactielid Beatrice Jansen-de Graaf gaat in op de rol van de Duitse evangelisch-lutherse kerk gedurende de eerste naoorlogse jaren. De schuldbekenenis van de kerk ten aanzien van de eigen rol tijdens het Derde Rijk en de consequenties daarvan zullen centraal staan. De historicus Jacco Pekelder geeft aan de hand van de levensloop van twee betrokken vrouwen een overzicht van de kerkelijke contacten tussen Nederland en de DDR in de jaren vijftig en zestig. Hij beschrijft de motieven van Nederlandse protestanten die hun apostolische roeping vonden in de communistische DDR. De Britse historicus Jonathan Osmond zal de verwerking van historische thema's en christelijke icono-

grafie in de schilderijen van enkele Oost-Duitse kunstenaars behandelen. In de jaren tachtig probeerde de Oost-Duitse staatspartij de ontwikkeling van een eigen nationale identiteit te stimuleren door selectief gebruik te maken van historische figuren, zoals Luther, die voorheen in de DDR steeds taboe waren geweest.

Uit de keuze van de thema's blijkt een lichte voorkeur voor de geschiedenis van de Oost-Duitse republiek. Deze keuze wordt onzes inziens gerechtvaardigd door de asymmetrische behandeling van de beide Duitslanden in de courante geschiedenisboeken, waarin vaak veel uitgebreider bij de BRD wordt stilgestaan. De redactie van *Transparant* meende er daarom goed aan te doen om de geschiedenis van de DDR, en dan met name de rol van christenen en de kerk, van religieuze symbolen in de DDR eens te belichten. Het betreft een onderzoeksterrein dat nog nauwelijks ontgonnen is, maar waarvoor onder historici langzamerhand interesse ontstaat. Het bestuderen van de Oost-Duitse identiteit, van de rol die de kerk in de DDR speelden en de beproevingen die christenen te verduren kregen, biedt wellicht inzicht in de complexiteit van de Oost-Duitse staat en samenleving. Hopelijk inspireert dit nummer de lezers, maar vooral docenten, leerlingen en studenten tot het onderzoeken van soortgelijke onderwerpen.

Duitse di

Het verleden in de [

Er is geen land in Europa dat zo vaak in zijn bestaan van omvang, ligging, politiek systeem en politieke cultuur is veranderd als Duitsland. Bijzonder is dat elk 'nieuw' Duitsland binnen nieuwe grenzen steeds weer afstand moest nemen van het politieke systeem van de voorganger. Keer op keer werd een radicale breuk gemaakt. En in de periode 1949-1989 waren er zelfs twee Duitslanden tegelijkertijd: de parlementair-democratische Bondsrepubliek en de totalitaire DDR. Pas de revolutie in het 'wonderjaar' 1989-1990 maakte een einde aan de deling. Maar ook het Duitsland van ná 1990 is weer een nieuw Duitsland.

4

jaargang 10, nr 4 - 99 transparent

- Willem Melching -

Wanneer in een land de grenzen en het politieke systeem zo vaak veranderen dan is het onvermijdelijk dat discussies over de nationale identiteit en het nationale verleden een grote rol spelen in de politieke cultuur. De beroemde frase van Goethe 'Deutschland, aber wo liegt es?' is meer dan een echo uit een roemrijk verleden. Het is tot op de dag van vandaag een centrale kwestie in de Duitse politiek en het intellectuele leven. Na 1945 kreeg deze vraag wel zeer bijzondere dimensies: het land was gedeeld en de bevolking moest op een of andere manier een houding zien te vinden ten opzichte van de misdaden die in Duitslands naam waren gepleegd.

Bij wijze van achtergrond bij de andere artikelen in dit nummer wil ik in deze inleiding ingaan op de invloed van het 'nationale vraagstuk' en de 'Vergangenheitsbewältigung' - de omgang met het verleden - op de buitenlandse politiek en de politieke cultuur in het naoorlogse Duitsland. Dit is een tamelijk omvangrijk thema, ik zal mij daarom ook tot enkele chronologisch geordende kernpunten moeten beperken. Voor geïnteresseerde lezers verwijs ik naar de literatuurlijst aan het slot van deze bijdrage.

De deling van Duitsland was de straf voor het overspannen nationalisme van het Keizerrijk en het Derde Rijk

Internationalistische idealen

De agressie van Hitlers Derde Rijk zorgde er voor dat de nederlaag in 1945 compleet was. Om elk misverstand over het Duitse verlies te voorkomen, werd de Duitse soevereiniteit opgeheven en werd het land volledig bezet. Deze bezetting leidde al vanaf 1946 tot een deling in politiek en economisch opzicht. In 1949 werd dit delingsproces afgerond met de oprichting van twee Duitse staten. Het opmerkelijke is dat beide Duitse staten zich na 1949 oriënteerden op 'internationalistische' idealen, hoewel de DDR in deze zaken natuurlijk een beperkte keuzevrijheid had. De Oost-Duitse republiek was een totalitair systeem en de wensen van de Sovjet-Unie waren de leidraad voor het bewind. Het nationalisme was door het Derde Rijk namelijk zo in diskrediet geraakt dat het als onderdeel van de politieke cultuur volstrekt onbruikbaar was geworden. De deling van Duitsland was de straf voor het overspannen nationalisme van het Keizerrijk en het Derde Rijk. Alleen door volledig afstand te doen van een nationalistische politiek zou Duitsland zich kunnen rehabiliteren.

Voor Konrad Adenauer (1949-1963), de eerste kanselier van de Bondsrepubliek, was deze rehabilitatie van Duitsland zijn belangrijkste missie. De twee wegen voor rehabilitatie waren Europese samenwerking en lidmaatschap van het westelijk bondgenootschap, de NAVO. De christen-democraat Adenauer zag in deze 'Westbindung' de enige mogelijkheid om Duitsland en de Duitsers tegen zichzelf te beschermen. De positie van Duitsland tussen Oost en West in, én de verleiding om Oost en West tegen elkaar uit te spelen, hadden het land keer op keer in het ongeluk gestort. Met zijn nieuwe politiek was Adenauer een revolutionair: politiek, economisch én cultureel werd voor het eerst in de Duitse geschiedenis de blik naar het Westen gericht.

Het wegvallen van het nationalisme als plechtanker voor de West-Duitse identiteit, was volgens Adenauer eerder een voordeel dan een nadeel. De nieuwe oriëntatiepunten waren de Europese economische samenwerking en het Westelijk bondgenootschap. Premisse voor een succesvolle Europese economische samenwerking was een Frans-Duitse verzoening. Gesteund door de Verenigde Staten, die deze samenwerking als de sleutel voor een vreedzame toekomst voor Europa zagen, voerde Adenauer vanaf 1949 een politiek gericht op verzoening en samenwerking. 'Europa' was het toverwoord voor de Duitse buitenlandse politiek.

emma's

duitse politieke cultuur

Het beleid van Adenauer om Duitse belangen altijd in Europese termen te definiëren werd door zijn opvolgers vastgezet. Maar pas aan het eind van de jaren vijftig werd Adenauers keuze algemeen aanvaard en bekende ook de oppositie (SPD) zich tot zijn uitgangspunten.

Het lidmaatschap van de NAVO wist Adenauer, geholpen door het uitbreken van de Koude Oorlog, relatief snel te bereiken. Frankrijk probeerde de Duitse herbewapening zo lang mogelijk uit te stellen, maar na het mislukken van een gezamenlijke Europese defensie in 1954 stond niets een West-Duits lidmaatschap van de NAVO meer in de weg. De Bondsrepubliek moest enkele beperkingen aanvaarden die het internationalistische karakter van de buitenlandse politiek alleen maar benadrukten.

De marges voor een eigen beleid waren in de DDR zeer beperkt door de dictatuur van de communistische partij (SED) en de horigheid aan de Sovjet-Unie. Het SED-regime probeerde de breuk met het verleden zo radicaal mogelijk te maken. Niet alleen door een hervorming van het economische systeem, maar ook door de nadruk op het internationalistische karakter van de communistische beweging te leggen. Zowel de ideologie zelf als de economische en militaire samenwerking met de Sovjet-Unie moesten het nieuwe internationalisme bewijzen. In de buitenlandse politiek had de DDR natuurlijk nauwelijks eigen speelruimte, maar ook hier was sprake van een breuk met het verleden. De Oost-Duitse buitenlandse politiek was er een van volstrekte 'Ostbindung'.

De langzame terugkeer van het verleden: de jaren vijftig en zestig

In de jaren vijftig werd deze internationalistische oriëntatie van beide Duitslanden geconsolideerd. Na de toetreding van de BRD tot de NAVO in 1955 werd de DDR in het net opgerichte Warschaupact opgenomen. Deze oriëntatie had een verankering van beide Duitslanden in twee verschillende machtsblokken ten gevolg, waarbij de Duitse deling in de praktijk op de koop toe werd genomen. Opmerkelijk hierbij is dat in de retoriek van de politici er voortdurend werd gerefereerd aan de Duitse deling en de noodzaak tot een spoedige hereniging, maar dat in de praktische politiek nauwelijks serieuze pogingen werden gedaan om de deling op te heffen. De Stalin-nota (1952), het Russische aanbod om een herenigd, neutraal, maar bewapend Duitsland te vormen, was bij voorbaat kansloos en Adenauer verkoos een volstrekte isolering van de DDR. Zelfs de West-Duitse bondgenoten mochten volgens de Hallstein-doctrine (1955) geen diplomatieke contacten met de DDR onderhouden.

Knieval van Willy Brandt bij het monument voor de slachtoffers van de opstand in het joodse ghetto in Warschau, 1970

Adenauer trok in de buitenlandse politiek ook conclusies ten aanzien van het Dertste Rijk. Aangezien de BRD volgens Adenauer de enige wettige erfgenaam van het Duitse Rijk was, deed hij om deze claim te ondersteunen al in een zeer vroeg stadium joodse organisaties het aanbod tot materiële 'Wiedergutmachung'. Daarna kon met de regeringen van getroffen landen, zoals Nederland, onderhandeld worden over schadevergoedingen. Het was pas onder Willy Brandt (1969-1974) dat het verleden in de buitenlandse politiek een zeer zichtbare plaats ging innemen. Zijn 'Ostpolitik' impliceerde een verzoening met de Oost-Europese staten en in het bijzonder Polen. Deze verzoeningspolitiek vond zijn meest zichtbare uiting in de knieval van Willy Brandt in Warschau in 1970. Ook de toenmalige president Gustav Heinemann maakte het verleden tot een thema in zijn optreden. Zo bezocht hij in 1969 tijdens een staatsbezoek aan

Nederland het monument voor de gedeporteerde joden in de Hollandse Schouwburg.

In de binnenlandse politiek speelde het verleden en zeker de verwerking van het Derde Rijk in de jaren vijftig een marginale rol. In de Bondsrepubliek werden in de binnenlandse politiek de discussies over het verleden zoveel mogelijk uit de weg gegaan. Morele uitspraken inzake de schuld van het Duitse volk werden in hoofdzaak overgelaten aan de president, en alleen krachtige persoonlijkheden zoals de eerste bondspresident Theodor Heuss, wisten hier op waardige wijze uitdrukking aan te geven. Voor Adenauer zelf speelden deze vraagstukken een veel beperktere rol.

Pas aan het eind van de jaren vijftig, begin jaren zestig begonnen deze kwesties belangrijker te worden. Onder indruk van het Eichmann-proces en andere processen kwamen vooral jongeren met de vraag naar de mede-verantwoordelijkheid van de oudere generaties voor de misdaden van het nazi-regime. Typerend voor het politieke belang van de 'Vergangenheitsbewältigung' waren de heftige debatten in de Bondsdag inzake de verjaring van moord, waarmee de vervolging van nazi-misdadigers op het spel stond. In 1965, 1969 en 1979 kwam dit onderwerp ter sprake, tenslotte werd in 1979 besloten de verjaring voor altijd op te heffen. De uitzending in datzelfde jaar van de Amerikaanse televisieserie 'Holocaust' had een geweldige invloed op de West-Duitse bevolking. Een thematiek die voordien toch vooral bij politici en intellectuelen leefde, kwam nu definitief onder de aandacht van het brede publiek.

In de DDR introduceerde het SED-regime de antifascistische mythe. De Duitse geschiedenis, volgens Oost-Duitse ideologen, kende twee tradities: een militaristische-conservatieve en een progressieve traditie. Vanaf 1949 waren deze tradities ook geografisch uit elkaar gegaan. De Bondsrepubliek was de drager van de slechte tradities en de DDR de drager van de progressieve en antifascistische tradities. Op deze wijze positioneerde het SED-regime zich als erfgenaam van de 'goede' kanten van de Duitse geschiedenis en van het verzet tegen Hitler in het bijzonder. Dit maakte diepgaande discussies over de medeverantwoordelijkheid van het Duitse volk voor de nazi-misdaden overbodig en gaf het regime een zekere legitimiteit. Bij de bevolking stuitte deze redenering op weinig verzet: het maakte immers pijnlijke introspectie overbodig.

Illustratief voor deze redenering is het negeren van de plaats van de Holocaust in de Duitse geschiedenis. De periode 1933-1945 werd gereduceerd tot een strijd tussen fascisme en 'progressieve krachten' zoals het communisme. In deze heroïsche strijd was geen plaats voor de joden, zij waren immers alleen maar slachtoffers. Deze cultus van de anti-fascistische mythe bereikte een voorlopig hoogtepunt in de omvorming van de voormalige concentratiekampen Sachsenhausen en Buchenwald tot nationale monumenten. Het lijden en heroïsche verzet van de communistische gevangenen in deze kampen werd een hoeksteen van de staatsideologie.

Het verleden in de politieke cultuur: de jaren zeventig en tachtig

In navolging van de vele theorieën over nationalisme en nationa-

le identiteit kunnen we ervan uitgaan dat het beeld van het nationale verleden daarin een belangrijke en bindende rol speelt. In sommige landen zoals Nederland is het construeren van een historische mythe een relatief onproblematische zaak. Veel moeilijker wordt dit proces wanneer in dit verleden grote misdaden voorkomen. Grote delen van de Duitse geschiedenis waren eenvoudigweg 'besmet' geraakt, deze besmetting was niet beperkt gebleven tot de periode 1933-1945, maar had zich uitgebreid tot Weimar, het Keizerrijk en Pruisen.

De normalisatie in de verhoudingen tussen beide Duitslanden, zoals die na lange onderhandelingen tussen de BRD en de DDR in 1973 in het 'Grundlagenverdrag' was vastgelegd, betekende in feite een erkenning dat een Duitse hereniging zeer laag op de politieke agenda was komen te staan. Juist hierdoor ontstond zowel in de Bondsrepubliek als in de DDR in de loop van de jaren zeventig en tachtig de behoefte aan een eigen specifieke nationale identiteit. Typerend is de formulering van de politicoloog Karl Dietrich Bracher die de Bondsrepubliek omschreef als een 'postnationale staat'. Ook de beroemde filosoof Jürgen Habermas meende dat de Bondsrepubliek de inspiratie voor het nationale zelfbeeld niet uit het verleden moest halen. Hij pleitte voor trots op het heden, de democratische verworvenheden moesten centraal staan in het 'Verfassungspatriotismus'.

In de Bondsrepubliek kreeg de verwerking van het verleden onder meer gestalte door het optreden van bondskanselier Helmut Kohl (1982-1998). Bij zijn aantreden kondigde hij een 'geestig-moralische 'Wende' aan. Deze 'Wende' moest ook een nieuwe omgang met het Duitse verleden tot stand brengen. Door zijn lange ambtstijd is het goed mogelijk om dit thema in zijn optreden over een langere termijn te volgen. 'Leitmotiv' in zijn optreden was de poging om een verzoening tot stand te brengen door ook grote delen van het Duitse volk als slachtoffers van het Derde Rijk te presenteren en deze samen met andere slachtoffers van het nazi-regime te herdenken. Voor deze aanpak zijn verschillende voorbeelden aan te wijzen. Ik wil mij tot een tweetal gebeurtenissen beperken: het bezoek aan Bitburg in 1985 en de gang van zaken rond de 'Neue Wache' in Berlijn. In mei 1985 bezocht Kohl in gezelschap van de Amerikaanse president Ronald Reagan de militaire begraafplaats Bitburg. Reagan zou op aandringen van Kohl een verzoenend gebaar naar de Duitsers maken, door hier eer te bewijzen aan omgekomen Wehrmachtsoldaten. Groot was de verontwaardiging, met name in de VS, toen bleek dat tijdens Reagans staatsbezoek geen bezoek aan een concentratiekamp of soortgelijk monument was voorzien. Kohl zette Reagan onder grote druk om het bezoek aan Bitburg niet af te zeggen, als compromis werd dezelfde dag ook een bezoek gebracht aan Bergen Belsen. Overigens maakte enkele dagen later president Von Weizsäcker veel goed met zijn inmiddels legendarische 8 mei rede, waarin hij er duidelijk op wees dat het huidige Duitsland geen schuld had aan de misdaden van het Derde Rijk, maar wel de verantwoordelijkheid droeg deze periode in de Duitse geschiedenis te herdenken en de lessen daaruit te trekken.

Op 14 november 1993 werd de Neue Wache ingewijd als monument voor de 'Opfer des Krieges und Gewaltherrschaft'. De Neue Wache, een ontwerp van de kunstenaar Schinkel (1818), moest een gedenkplaats worden voor alle slachtoffers van de Tweede

Wereldoorlog. De Neue Wache werd door Kohl gekozen omdat dit gebouw een lange traditie had als nationale gedenkplaats. Het was oorspronkelijk gebouwd als herinnering aan de Napoleonische oorlogen en in de jaren twintig van deze eeuw werd de Neue Wache dé gedenkplaats voor de doden van de Eerste Wereldoorlog. Kohl had zich sterk gemaakt voor dit monument en het eindresultaat was een fiasco. Door de voortvarendheid waarmee Kohl te werk was gegaan, kwamen de protesten vooral na de onthulling. Om slechts enkele punten van de zware kritiek te noemen: een monument voor alle slachtoffers mag nooit een initiatief van de 'daders' zijn. De inrichting met een Piëta-beeld van Käthe Kollwitz was zo'n duidelijk katholieke iconografie dat dit kwetsend was voor andere religies, met name voor de joodse. Ook de voorstelling zelf werd bekritiseerd. De treurende moeder met het lijk van haar zoon stamde uit 1937 en stelde de kunstenaar met haar in de 1914 gesneuvelde zoon Peter voor. Door uitgerend dit beeld te gebruiken voor de herdenking van de Tweede Wereldoorlog, werd voorbij gegaan aan het feit dat dit een totale oorlog was en een die ook buiten het slagveld slachtoffers had gemaakt. In ieder geval werden zowel vrouwen als concentratiekampslachtoffers hiermee niet werkelijk herdacht. In zijn - ongetwijfeld oprechte - poging om verzoenend op te treden was Kohl als een olifant door de porseleinkast gegaan.

In de DDR waren marxisme en anti-fascisme niet langer voldoende voor de opbouw van een eigen nationale identiteit. Vanaf begin jaren zeventig stippelde het regime een nieuw beleid uit. Dit beleid zou bekend worden als 'Abgrenzung': een afgrenzing van de Bondsrepubliek, die door de 'Ostpolitik' en de verdragen van Helsinki angstwekkend dichtbij was gekomen. De Muur was in allerlei opzichten poreus geworden. Om de zuigkracht van het Westen te ontlopen, zag Honecker zich gedwongen om een tweesporenbeleid te voeren. Enerzijds werden alle verwijzingen naar de Duitse eenheid uit het openbare leven verwijderd. In 1974 werd een grondwetsherziening doorgevoerd. Elke verwijzing naar het begrip 'Duitsland' en een mogelijke vereniging werd geschrapt. De frase uit de grondwet van 1968 'sozialistischer Staat deutscher Nation' werd vervangen door: 'sozialistischer Staat der Arbeiter und Bauern'.

In de naamgeving van allerlei organisaties moest het woord 'deutsch' zoveel mogelijk verdwijnen, zo heette de 'Deutschlandsender' voortaan 'Radio DDR'. De DDR werd het eerste land ter wereld waar de tekst van het eigen volkslied verboden was vanwege de passage 'Deutschland einig Vaterland'.

Anderzijds werd een cultus van het nationale erfgoed gevoerd. Indachtig de redenering dat de DDR het 'betere Duitsland' vertegenwoordigde, zochten partij-ideologen naar figuren uit het verleden die de identificatie met de eigen staat konden versterken. De nadruk kwam hierbij op gebeurtenissen op het eigen grondgebied te liggen. Het Luther-jaar 1983 werd grootscheeps gevierd, veel groter dan het Marx-feest in datzelfde jaar. Zelfs de Pruisische koning Frederik de Grote werd in de tradities van de

In november 1980 keerde het bronzen ruitersstandbeeld van de Pruisische koning Friedrich II weer terug op de statige Oost-Berlijnse allee 'Unter den Linden'.

DDR geïntegreerd. Zijn standbeeld keerde in 1980 terug op de statige Oost-Berlijnse allee 'Unter den Linden'. Historici van de 'Akademie der Wissenschaften' schreven over Pruisische geschiedenis en in 1985 werd zelfs een positieve biografie over Bismarck gepubliceerd. De 'goede' Pruisische tradities, zoals discipline en efficiëntie, kregen ruim aandacht. Overigens kende ook het westen een bescheiden 'Preussen-Welle'. In 1981 werd in West-Berlijn een mega-tentoon-

stelling over de positieve kanten van de Pruisische geschiedenis georganiseerd.

Ook kregen in de DDR initiatieven op het gebied van lokale geschiedschrijving, 'Heimat'-musea en 'oraal history'-projecten ondersteuning. Op alle mogelijke manieren moest door de identificatie van de burger met de eigen staat de legitimiteit worden vergroot. Deze trend bereikte een hoogtepunt in 1987 met de viering van 750 jaar Berlijn. Tot grote woede van bewoners van andere steden staken de autoriteiten grote bedragen in de restauratieprojecten en prestigieuze nieuwbouw in de 'Hauptstadt der DDR' terwijl elders eeuwenoud cultuurofgoed verwaarloosd werd. De inwoners van Dresden reageerden op cynische wijze met autostickers met de tekst: 'Dresden 781 Jahre'.

Uit (geheime) enquêtes die tot het begin van de jaren zeventig in de DDR werden afgenomen blijkt dat het regime wél werd gewaardeerd om de sociale garanties, zoals de volledige werkgelegenheid, maar dat het vertrouwen in de technologische en economische concurrentiekracht met het westen minimaal was. Het kan betwijfeld worden of de cultuur-politieke initiatieven veel invloed hadden op de stemming in het land. De Oost-Duitsers waren veel meer op het Westen geïntereerd dan omgekeerd. Voor veel West-Duitsers was de DDR 'terra incognita'. Maar andersom was dat beslist niet het geval. Bij wijze van 'elektronische Republikaan' volgden de Oost-Duitsers de West-Duitse radio en vooral televisie op de voet. Ook de familiebanden speelden een rol, meer dan zestig procent van de Oost-Duitsers had familie aan de nadere kant van de Muur, in de Bondsrepubliek was dit slechts dertig procent.

Duitse dilemma's: het verleden in de Duitse politieke discussie

De revolutie van 1989 die uitmondde in de Duitse vereniging op 3 oktober 1990 kwam voor iedereen onverwacht. Juist op een moment dat men zich had neergelegd bij een definitieve deling en internationale oriëntaties, en dit was zeker in het Westen het geval, moest een nieuw gevoel van nationale eenheid tot stand worden gebracht. Dit verliep uitermate moeizaam. Oost-Duitse intellectuelen konden maar met moeite afscheid nemen van het antifascistische socialistische experiment. In hun ogen vertegenwoordigde de DDR, ondanks alle bezwaren, toch nog steeds het 'betere Duitsland'. Ook veel West-Duitse intellectuelen hadden grote reserves over de eenwording. Zeer uitgesproken was de houding van bijvoorbeeld Günter Grass die vond dat een volk dat Auschwitz op zijn geweten had, helemaal geen aanspraak mocht maken op een nationale eenheid. Eenheid, zo luidde zijn analyse, moest wel leiden tot dood en verderf, dat had de Duitse geschiedenis sinds 1871 wel bewezen. Anderen, zoals Martin Walser, namen een veel positiever standpunt in, zij verwezen naar de eenheid van de Duitse cultuur die ondanks veertig jaar IJzeren Gordijn nooit ten onder was gegaan.

Berliner Republik

De verhuizing van Bonn naar Berlijn die in september 1999 voltooid werd, heeft meer dan alleen maar een symbolische waarde. Het is de voltooiing van het rehabilitatie-proces dat werd ingezet door Adenauer. Voor het eerst sinds 1945 mag Berlijn weer functioneren als hoofdstad van Duitsland. De vraag is of deze nieuwe fase in de Duitse geschiedenis óók een nieuwe plaats voor Duitsland in Europa en een andere omgang met het verleden betekent. Een eenduidig antwoord hierop is niet mogelijk.

Wat betreft de buitenlandse politiek en de plaats van de Bondsrepubliek in Europa, moet vooropgesteld worden dat Duitsland de nieuwe positie niet heeft gezocht, deze is het gevolg van de ineenstorting van het Sovjet-imperium. Ongevraagd en tegen wil en dank is Duitsland sinds 1990 het grootste en in potentie economisch het sterkste land van de Europese Unie. Dit schept verantwoordelijkheden, zowel ten opzichte van de partners in de EU als ten aanzien van de aspirant-leden in Oost- en Midden-Europa. Het is dan ook meer dan symbolisch dat de nieuwe hoofdstad niet vlak bij de Noordzee

ligt, maar slechts 60 kilometer van de Poolse grens.

Er zijn ook continuïteiten. De belangrijkste daarvan is het vasthouden aan de 'Westbindung' en aan het voorkomen van een Duitse 'Alleingang'. Dit is sinds 1949 een essentieel onderdeel van de Duitse buitenlandse politiek geworden. Het zoveel mogelijk inbedden van de Duitse politiek in de Europese politiek was dermate succesvol dat een breuk hiermee niet logisch is. Ook de huidige minister van Buitenlandse Zaken, is ondanks zijn wortels in de links-radicalen partij van de 'Grünen' een typische representant van de Adenaueriaanse tradities in de Duitse buitenlandse politiek. De verantwoordelijkheid voor de rol van de Bondsrepubliek in Europa ligt ook bij andere landen. Deze landen en met name Frankrijk, zullen bereid moeten zijn hun samenwerking met Duitsland voort te zetten. Ook nu Duitsland niet meer de 'junior partner' in de samenwerking is. Duitsland moet een leidende rol in Europa gegund worden, juist om Duitse dominantie te voorkomen. Bonn zal moeten leren om deze verantwoording te nemen en daar behoedzaam mee om te gaan. De tijd dat Duitse politici zich achter de Verenigde Staten, de brede rug van de Maagd Europa en hun goedgevulde chequeboek konden verschuilen is voorbij.

Wat betreft de omgang met het verleden zijn de veranderingen minder fundamenteel. De 'Vergangenheitsbewältigung' is een intrinsiek onderdeel geworden van de Duitse cultuur. De accentverschuiving, naar verzoening, zoals die door Kohl is aangebracht zal zeker blijven. De verhuizing naar Berlijn valt tevens samen met de opkomst van een nieuwe politieke generatie. De 'Front-Generation' waar met enige fantasie ook Kohl nog deel van uitmaakte, is definitief afgelost door de erfgenamen van de jaren zestig. Dit zal onvermijdelijk zijn weerslag hebben op de wijze waarop aan de zware erfenis van het verleden aandacht zal worden besteed, maar dat deze erfenis nog vele generaties zal worden meegedragen is een ding wat zeker is.

Literatuur

- Frits Boterman en Willem Melching, *De Duitse Phoenix. De geschiedenis van Duitsland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996).
 Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik. Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit* (München 1997).
 Mary Fulbrook, *Anatomy of a dictatorship. Inside the GDR. 1949-1989* (Oxford 1995).
 Mary Fulbrook, *German national identity after the Holocaust* (Cambridge 1999).
 Jeffrey Herf, *Divided memory. The Nazi past in the two Germanies* (Cambridge MA 1997).
 Mario Kessler, *Die SED und die Juden - zwischen Repression und Toleranz. Politische Entwicklungen bis 1967* (Berlijn 1995).
 Guenter Kusch, red., *Schlussbilanz - DDR: Fazit einer verfehlten Wirtschafts- und Sozialpolitik* (Berlijn 1991).
 Peter Reichel, *Politik mit der Erinnerung. Gedächtnisorte im Streit um die nationalsozialistische Vergangenheit* (Frankfurt am Main 1999).
 Klaus Schroeder, *Der SED-Staat. Partei, Staat und Gesellschaft, 1949-1990* (München en Wenen 1998).
 Dieter Vorsteher, red., *Parteiauftrag ein neues Deutschland. Bilder, Rituale und Symbole der frühen DDR* (München en Berlijn 1996).
 Friso Wielenga, *Schaduw van de Duitse geschiedenis. De omgang met het nazi- en DDR-verleden in de Bondsrepubliek Duitsland* (Amsterdam 1993).

Dr. Willem Melching (1954) is universitair docent van de vakgroep Nieuwste Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en nauw betrokken bij de organisatie van de opleiding Duitslandkunde. In 1988 promoveerde hij op *Republikaan ohne Republik*. Het beeld van samenleving en politiek in de Weltbühne, 1918-1933. Met Frits Boterman schreef hij *De Duitse Phoenix. De geschiedenis van Duitsland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996).
 Adres: Valeriusstraat 202 bov., 1075 GJ Amsterdam, 020-6763191,
 e-mail: willem.melching@hum.uva.nl

Schuld en boete na Hitler

De West-Duitse evangelisch-lutherse kerk in de naoorlogse jaren

Moeten wij boete doen voor ons verleden? Over die vraag wordt de laatste tijd behoorlijk gediscussieerd. De behoefte aan historische schuldbelijdenissen lijkt te zijn gegroeid. De slavernij, het kolonialisme in Indonesië, de kruistochten uit de twaalfde en dertiende eeuw: het is allemaal verleden tijd en toch trekt men er nu nog het boetekleed voor aan. Vergeving vragen voor wat je verre voorouders hebben misdaan is echter gemakkelijker dan schuld te belijden die dicht bij huis ligt en die je zelf mede veroorzaakt hebt. Het voorbeeld van de Duitse christenen na de Tweede Wereldoorlog bewijst hoe zwaar zo'n daad kan zijn en hoe complex schuld verwerkt en beleefd kan worden.

- Beatrice Jansen-de Graaf -

Hoewel er over de zogenaamde 'Stuttgarter Schuldbekentnis', waarin de EKD in 1945 haar eigen schuld aan de misdaden van het Derde Rijk beled, in het herdenkingsjaar 1985 van de hand van kerkhistorici veel literatuur verschenen is, is er nadien weinig meer gepubliceerd over de 'Vergangenheitsbewältigung' - het niet te vertalen en omstrede Duitse begrip voor omgang met de last van het verleden¹ - binnen de kerkmuren. Wel zijn de officiële 'Vergangenheitspolitik' van de Duitse regering en de verschillende vormen van 'Vergangenheitsbewältigung' in de samenleving in de jaren tachtig en negentig door historici uitgebreid beschreven. De nieuwe inzichten over de omgang met het verleden wil ik toepassen op de rol van de kerk in het debat over schuld, verzoening en 'Wiedergutmachung' in de eerste naoorlogse jaren.

In dit artikel zal worden stilgestaan hoe duidelijk die schuldbelijdenis was en welke werkingskracht ze had. Over de oprechtheid valt niet te oordelen, maar we kunnen ons afvragen in hoeverre de schuld echt concreet ter sprake kwam en of de belijdenis ook

consequenties had voor de zuivering van het kerkelijk apparaat en voor de houding ten opzichte van het volk Israël. Eerst zal de context beschreven worden waarin de belijdenis tot stand kwam. Hoe 'schuldig' was de kerk na de Tweede Wereldoorlog en hoe stond de evangelisch-lutherse kerk er na de jaren van het nazi-regime voor? Was in 1945 het rad van de geschiedenis teruggedraaid en beheerste de lutherse kerk als vanouds de Duitse samenleving of was er sprake van een 'Stunde null', een nieuw begin voor de kerk? Daarna zal worden ingegaan op de totstandkoming van de verklaring en op de consequenties daarvan voor de denazificatie en de 'Wiedergutmachung'.

'Stunde Null' voor de kerken?

Na de onvoorwaardelijke capitulatie op 8 mei 1945 was Duitsland een verslagen en verwoest land. Weinig was heel gebleven, maar op de puinhopen stonden hier en daar nog kerken overeind. Ook de kerkelijke tradities leken de oorlog overleefd te hebben. Te midden van de chaos schenen de kerken garant te staan voor continuïteit en orde.² Zij behoorden tot de instanties (net als de Wehrmacht en de bureaucratie) die er in geslaagd waren om ondanks de totalitaire aanspraken die er van de nationaal-socialistische ideologie uitgingen, hun relatieve onafhankelijkheid te handhaven. Hitler beseftte dat openlijke uitspraken voor vernietiging van de kerken grote onrust onder de bevolking zou veroorzaken. Een open confrontatie zou de vestiging van een dictatuur en het oorlogvoeren ernstig belemmeren. Na de oorlog stelde hij zich een 'grote afrekening' in het vooruitzicht.³ Natuurlijk betekende het voortbestaan van religieuze instanties die een fundamenteel andere wereldbeschouwing dan het nationaal-socialisme verkondigden, een doorn in het oog van de nazi's. Kerken en gelovigen werden consequent gehinderd, tegengewerkt en in individuele gevallen vervolgd. Maar de kerk als instituut en de godsdienstvrijheid verdwenen niet uit de Duitse samenleving.⁴

Opvallend genoeg bleek de nazi-propaganda die de Duitse samenleving jarenlang overspoelde met haar gedachtegoed ook de traditionele (klasse)loyaliteiten nauwelijks te kunnen breken. Gedurende de jaren dertig liep het aantal kerkleden nauwelijks terug, integendeel, religieuze beleving en kerkbezoek namen in de laatste oorlogsjaren juist toe. De greep van de kerk op de bevolking, vooral in landelijke gebieden, werd door die strijd eerder sterker dan zwakker. Volgens de Britse historicus Ian Kershaw

slaagden de nazi's er uiteindelijk slechts beperkt in om het Duitse volk van hun raciale, eugenetische en sociaal-darwinistische waarden - de kern van hun ideologie - te overtuigen.⁵ De kerk had de fakkel van het evangelie brandend gehouden.

Bij nader inzien blijkt dat die stelling toch enige aanpassingen behoeft. Het blazoen van de kerk was niet onbevlekt gebleven. Wel was de evangelisch-lutherse kerk vanaf 1934 theologisch en organisatorisch verdeeld in twee rivaliserende richtingen: de loyale, nationaalgezinde 'Deutsche Christen', en de 'Bekennende Kirche' (BK).⁶ Deze laatste, heterogene stroming, met de theologen Karl Barth en Martin Niemöller als vertegenwoordigers, verzette zich heftig tegen de nationalistische stellingnames van de officiële kerkleiding waar de Duitse Christenen de boventoon voerden en belandde in 1937 in de illegaliteit. Ook binnen de BK was het echter slechts een handjevol theologen en dominees dat zich daadwerkelijk tegen het NS-regime als zodanig keerde en bewust politiek verzet bood.⁷ Er waren individuele christenen die zich ongehoorzaam moedig gedroegen, zoals Dietrich Bonhoeffer en Martin Niemöller, maar als instituut onthield de kerk zich van fundamenteel commentaar op het regime. Ook de synode van de BK was intern verdeeld over de noodzaak politiek protest te uiten.⁸ De bisschoppen Theophil Wurm en Otto Dibelius uit de Belijdende Kerk stonden weliswaar met verzetskringen tegen Hitler in verbinding, maar bleven zeer conservatief en nationalistisch.⁹ De kerk beperkte zich tot een 'strijd' om kerkelijke zaken, zoals het behoud van christelijke jeugdorganisaties - waar ze in faalde - of de aanwezigheid van crucifixen in schoollokalen - waar ze in slaagde. Niet alleen weigerde ze een protest te laten horen tegen de anti-joodse misdaden die er uit naam van het Duitse Rijk gepleegd werden, de kerken ondersteunden de staatspolitiek ook daar waar het ging om de zogenaamde 'patriottistische' buitenlandse politiek en oorlogsdoelen, de vernietiging van het atheïstische marxisme en het Sovjetimperium.¹⁰

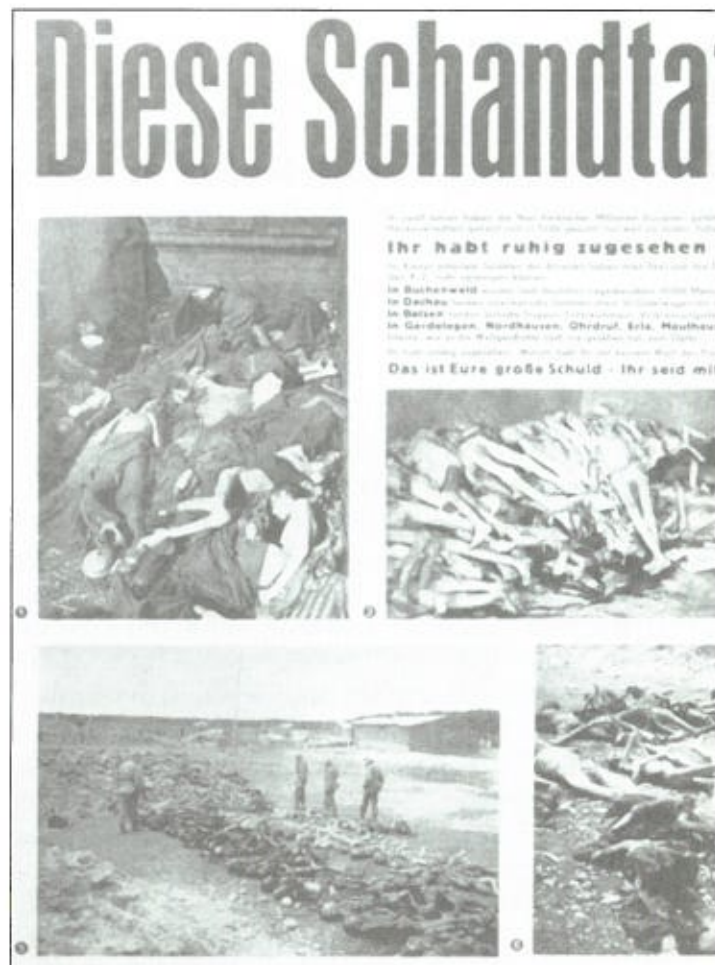
Was het na het einde van de oorlog daarom raadzaam om zich te verheugen in de ongebroken tradities en eenvoudig voort te gaan alsof er niets was gebeurd? De bisschoppen Wurm en Dibelius hadden de continuïteit hoog in het vaandel en wilden daar inhaken, waar de kerk in 1933 gedwongen was op te houden. Wurm beoogde zelfs een 'Rechristianisierung des Deutschen Volkes'.¹¹ Martin Niemöller en Karl Barth verzetten zich echter heftig tegen een restauratie van de evangelische kerk. 'Doe boete, dat wil zeggen, keer om, erken dat het de verkeerde weg was, en maak een draai van 180 graden', riep Niemöller in januari 1946 zijn studenten in Göttingen toe.¹² Barth betrok ook de hiërarchische structuur van de evangelische kerk in zijn oproepen tot inkeer. Weg met de bisschoppen, consistories en hoge kerkraden, zo fulmineerde hij. Deze instanties hadden volgens hem immers aan de noodlottige gang van de geschiedenis in Duitsland bijgedragen in hun onderdanigheid aan de staat en het hameren op gehoorzaamheid.¹³ Als calvinist nam hij echter een eenzame positie in te midden van de luthers en zijn kerkhervormingsvoorstellen werden dan ook niet in de praktijk gebracht.

'Door ons is oneindig leed over vele volkeren en landen gebracht...'¹⁴

Van een echte 'Stunde null' was geen sprake. Tot op zekere hoog-

te droegen ook de geallieerde bezetters aan de restauratie van de kerkelijke elite bij, door bij de opbouw van het land, naast advocaten, ondernemers en ambtenaren, bij voorkeur oudere conservatieve geestelijken als bondgenoten in te zetten.¹⁵ Maar hoewel de diepgaande 'hervorming' van de kerk op zich liet wachten, kwam er mede door de activiteiten van de nieuw opgerichte 'Evangelische Akademien' een proces van heroriëntatie en bezinning op de toekomstige rol van de kerk op gang.¹⁶ Tijdens een conferentie in Treysa in augustus 1945 legden de verschillende richtingen binnen de Belijdende Kerk, de 'neutraal' gebleven kerken en enkele leden van de Duitse Christenen de basis voor een nieuwe, gemeenschappelijke organisatie: de 'Evangelisch-Lutherische Kirche in Deutschland' (EKD). Nauwelijks twee maanden later signaleerde de prille kerkenbond met de 'Stuttgarter Schuldbekennnis' dat de vele vermaningen tot boetedoening ter harte werden genomen.

Deze vroegtijdige, openbare schuldbekennis was een opmerkelijke stap. Na de oorlog scheen heel Duitsland zich de rol van slachtoffer aan te meten. Hitler (inclusief een kleine kring van topnazi's) werd als de grote schuldige aangewezen die het land verleid en in de ellende gestort had. De door de Amerikaanse bezetters geïn-

Een Amerikaans plakkaat herinnert de Duitse bevolking aan de verschrikke

roduceerde 'Kollektivschuldthese', die impliceerde dat het Duitse volk collectief schuldig was aan de misdaden van de nazi's, werd heftig bestreden. De these scheen zelfs een tegengesteld effect te hebben; de Duitse bevolking wrong zich in alle bochten om de eigen verantwoordelijkheid uit de weg te gaan. De verklaring van Stuttgart bewijst echter, samen met andere individuele bijdragen van geleerden, journalisten en politici, dat er in de eerste naoorlogse jaren wel degelijk over schuld en oorzaken van het nationaal-socialisme werd gesproken.¹⁷

Het debat over de schuldvraag werd gevoerd onder invloed van vertegenwoordigers van de Belijdende Kerk. Hun inzet leidde op 19 oktober 1945 tot een openbare schuldbelijdenis van de EKD en een verzoek om vergeving ten overstaan van de joodse slachtoffers: een unicum in de Europese geschiedenis.¹⁸ De verklaring van de Raad van de EKD luidde als volgt:

'Mit großem Schmerz sagen wir: Durch uns ist unendliches Leid über viele Völker und Länder gebracht worden. Was wir unseren Gemeinden oft bezeugt haben, das sprechen wir jetzt im Namen der ganzen Kirche aus: Wohl haben wir lange Jahre hindurch im Namen Jesu Christi gegen den Geist

gekämpft, der im nationalsozialistischen Gewaltregiment seinen furchtbaren Ausdruck gefunden hat; aber wir klagen uns an, daß wir nicht mutiger bekannt, nicht treuer gebetet, nicht fröhlicher gelaut und nicht brennender geliebt haben. Nun soll in unseren Kirchen ein neuer Anfang gemacht werden.'¹⁹

Vlogen na de Eerste Wereldoorlog de verwijten, ook namens de kerken, nog over de grenzen, nu beleed de EKD zonder voorbehoud uit naam van alle gelovigen in Duitsland haar medeschuld aan de nationaal-socialistische misdaden. De omvang en monstruositeit van de misdaden lieten minder ook niet toe.

In zekere zin werd het de initiatiefnemers van Stuttgart gemakkelijk gemaakt om schuld te belijden, aangezien de BK-leden niet tot de schuldigen gerekend werden. De geallieerden beschouwden de BK als een echte verzetsbeweging van 'unflinching anti-Nazis' - wat ze duidelijk niet was geweest - en sloten allen die in naam tot de BK behoorden bij voorbaat uit van strafrechtelijke vervolging in het kader van de denazificatiepolitiek.²⁰ Het zelfreinigend vermogen van de kerk liep daarmee een geduchte deuk op.

Erg concreet werd de schuld ook niet beleden: niets over de aard van de misdaden, laat staan over de uniciteit van de holocaust. Een uitzondering op de algemene vaagheid die niet alleen binnen de kerk, maar in heel Duitsland het schulddebat bepaalde,²¹ vormde de sinds 1935 in Zwitserland docerende Karl Barth. Hij keurde de neiging af die er binnen de kerken bestond om over de periode 1933-1945 slechts in algemene termen van 'demonische schuldbeladenheid' en 'heerschappij van de satan' te spreken zonder concreet de individuele verantwoordelijkheid te noemen. 'Hoe merkwaardig ijverig', spotte hij, 'houden veel Duitse theologen zich tegenwoordig bezig met de realiteit van het rijk van de satan. Zijn er na de geboorte van Christus', zo vroeg hij zijn collega's, dan 'nog heersende, nog te vrezen demonen?...Is Christus opgestaan of niet? Zo ja, wat heeft die duistere, die demonische coulisse dan te betekenen?''²²

Vlogen na de Eerste Wereldoorlog de verwijten, ook namens de kerken, nog over de grenzen, nu beleed de EKD zonder voorbehoud uit naam van alle gelovigen in Duitsland haar medeschuld aan de nationaal-socialistische misdaden

De onduidelijke zinsneden in de schuldbelijdenis leidden tot grote onenigheid binnen de kerk. Martin Niemöller interpreteerde de tekst bijvoorbeeld als een erkenning van politieke schuld ten overstaan van de internationale statengemeenschap, waarmee hij verwijten als 'lands- en volksverraader' op zich laadde. Een andere ondertekenaar legde de tekst uit als een tweegesprek met God. En met de algemene schuldformuleringen en de pretentie in naam van de gehele kerk te spreken, leunde de schuldbelijdenis volgens veel tijdgenoten te dicht tegen de collectieve oorlogsschuldthese van de bezettingsmogendheden aan. Ook binnen de kerken was het schuldthema zo snel na de totale nederlaag duidelijk nog zeer beladen en gecompliceerd.²³

misdaden in de concentratiekampen

Denazificatie in de kerk

Tijdens de conferentie in Potsdam van 17 juli tot 23 augustus 1945 waren de geallieerden het onderling eens geworden over de vier grote d's: democratisering, decentralisering, demilitarisering en denazificatie van Duitsland. De denazificatie bleek een begrip met haken en ogen te zijn.²⁴ De Duits bevolking verzette zich heftig tegen de rigoreuze en intensieve maatregelen van de geallieerden om de samenleving van de nationaal-socialistische invloeden te ontdoen. Ook binnen de kerken stuitten de zuiveringen op tegenstand.

In de ogen van de westerse geallieerden waren de kerken, afgezien van de Duitse Christenen, de enige instanties waar mee te praten viel. De bezettingsmachten maakten graag gebruik van het aanzien dat de clerus onder de bevolking bezat en van het vrijwel intact gebleven kerkelijke apparaat om orde in de Duitse samenleving te scheppen. De speelruimte die ze aan de kerken verleende was aanzienlijk, vooral waar het de denazificatie betrof. Doordat de samenwerking binnen de gezamenlijke Geallieerde Controleraad en daarmee ook binnen de 'Allied Religious Affairs Committee' (ARAC) steeds stroever verliep, werd het bepalen van de richtlijnen op religieus en kerkelijk gebied overgelaten aan de militaire commandanten van de vier bezettingszones, die op hun beurt maar al te graag de kerkleidingen inschakelden bij het

bepalen en uitvoeren van het beleid. Deze kerkleidingen wisten te bereiken dat hun dominees en medewerkers in het denazificatieproces redelijk ongedeerd bleven. Veel pastoren en hoge geestelijken schroomden niet om hun verzetsstatus in te zetten bij het vrijpleiten van veroordeelde, soms zelfs overduidelijk schuldige geloofsgenoten. Slechts de zwaarst belaste nazi's werden van hun kerkelijke functie ontheven - een uitvloeisel van de neiging van de kerkleidingen om de Stuttgarter verklaring niet al te concreet te nemen en een gevolg van het vertekende beeld dat de geallieerden van de evangelische kerk als een 'verzetskerk' bezaten.²⁵

Ook buiten de kerk ijverden de kerken voor gratie en vrijlating van in hun ogen vals beschuldigde oorlogsmisdadigers. Bisschop Wurm, overigens lid van de BK, presteerde het zelfs om de denazificatiepolitiek van de geallieerden met een beroep op de 'Stuttgarter Schuldbekentnis' te veroordelen als nieuwe schuld en nieuw onrecht.²⁶ Kerkelijke functionarissen kwamen vooral op voor veroordeelde Wehrmachtofficieren en -soldaten. Volgens de historicus Norbert Frei keerden veel kerkleiders zich uit nationalistische motieven tegen de zogenaamde 'Siegerjustiz' en was het hun verwantschap met het hoofdzakelijk protestantse, Pruisische officierskorps dat tot een onafzienbare stroom van petitie aan de

Martin Niemöller preekt op 14 januari 1946 in de Lutherkerk in Offenbach am Main over het thema 'onze nalatenschap uit de lijdens tijd van de kerk'

bezettingsmachten leidde. Zij waren niet bereid om in de oorlogsleiding van de Wehrmacht iets anders te zien dan 'gewone' officieren.²⁷ Verschillende kerkleiders probeerden de denazificatiepolitiek van de bezetters, die naast de nationaal-socialistische kopstukken ook de gecorrumpeerde maatschappelijke elites, zoals de militairen, ter verantwoording wilden roepen, in diskrediet te brengen. Parallel aan die kritiek verschoof de bereidheid tot geestelijke inkeer en boetedoening naar de achtergrond.²⁸

Vanaf 1946/47 werd de extern opgelegde discussie over het verleden - die aanvankelijk ook door veel Duitsers noodzakelijk werd geacht - toenevend door de zorg voor de toekomst verdrongen. De verslagenen van het jaar 1945 werden door de geallieerde overwinnaars ingezet bij de economische en politieke opbouw van West-Europa. Politieke amnestie en sociale integratie van het leger van meelopers en 'kleine' nazi's schenen in dat kader noodzakelijk. Er bestonden volgens voormalig concentratiekampgevangene Eugen Kogon immers slechts twee alternatieven: Men kon de meelopers doden of voor de democratie winnen.²⁹ Bovendien verschoof onder invloed van de communistische dreiging uit het Oosten en het uitbreken van de Koude Oorlog de aandacht naar een anti-totalitaire consensus die meer gericht was op het rode gevaar dan op het bruine verleden. Met een beroep op de oorlog in Korea die in 1950 uitbrak, werden veel 'belaste' hoge militairen weer in dienst genomen. De vele gratieverleningen leidden er toe dat het fundamentele onrecht-karakter van het NS-regime en zijn aanvalsoorlog verdoezeld werden en dat er een voorlopige 'Schlußstrich'³⁰ onder de politieke en juridische verwerking van het nationaal-socialistische verleden getrokken werd.

Hoewel de denazificatiepolitiek gemeten aan de oorspronkelijke doelstellingen van de geallieerden dus mislukte, mag men volgens de historicus Friso Wielenga echter niet concluderen dat er sprake was van een re-nazificatie van de Duitse samenleving. De denazificatiepolitiek droeg wel degelijk bij aan de voortgaande discreditering van het naziregime.³¹ Ook binnen de kerken overheerste de afkeer van het nationaal-socialisme en het verleden en de persoonlijke schuld bleven in preken en discussies de kop opsteken.

'Wiedergutmachung' aan Israël

De intensiteit waarmee niet slechts de bondsregering, maar ook de kerken, zich inzetten voor de vrijlating van de oorlogsmisdadigers stond in schril contrast met de halfslachtige inspanningen ten gunste van de slachtoffers van deze daders.³² Wederom wreekte zich de vage terminologie van de Stuttgarter verklaring. In de tekst werd nergens gesproken over de concrete verantwoordelijkheid van de Duitse christenen en de evangelische kerk ten opzichte van het joodse volk. Pas vanaf 1949/1950 spraken kerkelijke functionarissen zich openlijk voor 'Wiedergutmachung' (financiële schadevergoeding) voor de joodse slachtoffers van het nationaal-socialisme uit. Veel nationaal-conservatieve protestanten stonden vijandig tegenover de joden. Zelfs binnen de BK was het verzet tegen de anti-joodse maatregelen onder Hitler gering geweest. De misdaden die aan het joodse volk begaan waren, wer-

den aanvankelijk slechts theologisch verklaard: de holocaust was een etappe in de heilsgeschiedenis van Gods handelen met Zijn volk. Een groep 'Belijdende Christenen' die zich tijdens de oorlog al ingezet hadden voor vervolgte 'christen-joden' nam in 1949 echter het initiatief en bekritiseerde het gebrek aan concrete daadkracht ten aanzien van de joden.

De houding van de kerk was overigens een weerspiegeling van de instelling van het merendeel van de Duitse bevolking dat het leed

van de eigen oorlogsweduwen, -wezen, 'Heimatvertriebenen' en onteigende boeren belangrijker achtte dan de plicht tot schadevergoeding aan de joden. Slechts elf procent van de bevolking sprak zich voor het Wiedergutmachungsverdrag uit dat de bondsregering in 1952 met de staat Israël ondertekend had.³³ Daarin stond dat Israël drie miljard en joodse hulporganisaties 450 miljoen D-mark ontvingen.³⁴ Dat de houding van de

EKD onder invloed van geëngageerde kringen rond dit tijdstip reeds enigszins gewijzigd was, blijkt uit petitie's die het bestuur van de EKD in 1951 en 1952 aan de bondsregering zond met het verzoek de 'Wiedergutmachung' aan het joodse volk zo snel en accuraat mogelijk af te handelen. De inspanningen die tijdens de onderhandelingen tussen de bondsregering en de joodse belangenorganisaties aan de vooravond van de ondertekening van het verdrag in 1952 in Wassenaar gevoerd werden, richtten zich overigens hoofdzakelijk op de protestantse joden en slechts in mindere mate op de niet-christelijke joden. Pas in de jaren tachtig werd de EKD een platform voor de articulatie van eisen namens de zogeheten 'vergeten slachtoffers' van het nationaal-socialisme - joden, maar ook andere vervolgte minderheden.³⁵

Conclusie

De Duitse samenleving leek in 1945 even christelijk, zo niet christelijker, dan voor de machtsovername door Hitler. Toch was het zaad van de kritische vernieuwing gezaaid, zoals blijkt uit stellingnames van vooraanstaande theologen en in het bijzonder uit de afkondiging van de 'Stuttgarter Schuldbekentnis'. De beperkte en abstracte belijdenis duidde echter op aanzienlijke verschillen binnen de kerk en belemmerde de zuivering van het kerkelijk apparaat, de erkenning van de concrete schuld en de consequenties daarvan ten aanzien van het joodse volk. Erg groot was het zelfreinigende vermogen van de kerk in de eerste naoorlogse jaren niet. Pas in de tweede helft van de jaren vijftig deed zich een duidelijke verschuiving voor van de concentratie op het hedendaagse Duitse leed naar een verzoening met joodse en andere slachtoffers van het nationaal-socialisme in het buitenland.³⁶

De algemene en metaforische schuldverklaring en de halfslachtige praktische uitwerking ervan diene echter geplaatst te worden tegen de achtergrond van de rokende puinhopen, de politieke apathie en de ervaringen van vlucht en verdrijving. Op diaconaal en pastoraal gebied hadden de kerken de handen vol. De wederopbouw, ook de geestelijke, van een verslagen land was niet goed te rijmen met het ophalen van gruwelijke herinneringen aan de misdaden en het afdwingen van expliciete schuldbekentenissen, hoe wenselijk dit vanuit moreel oogpunt ook was. Het inzicht in de persoonlijke verantwoordelijkheid bleef gering. De signaalwer-

---

Erg groot was het zelfreinigende vermogen van de kerk in de eerste naoorlogse jaren niet

---

king van de Stuttgarter schuldverklaring was daarmee eerder symbolisch dan praktisch. Toch waren de kerken ten minste plaatsen waar er, zij het dan in vage en vrijblijvende termen, over schuld en berouw werd gesproken.³⁷ De hoge kerkelijkheid in de naoorlogse tijd was een indicatie voor het feit dat er onder de bevolking een wijdverspreide behoefte aan subjectieve verwerking van het nationaal-socialisme bestond. Het proces van secularisatie dat zich in alle westerse geïndustrialiseerde maatschappijen voordeed, verliep daardoor in Duitsland zelfs langzamer.³⁸

Noten:

- 1 Vgl. voor de ontstaansgeschiedenis van dit begrip Peter Dudek, "'Vergangenheitsbewältigung". Zur Problematik eines umstrittenen Begriffs', *Aus Politik und Zeitgeschichte* 42 (1992) 1-2, 44-53.
- 2 Vgl. Martin Greschat, 'Die Evangelische Kirche', in: Wolfgang Benz (red.), *Die Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Band 3: Gesellschaft* (Frankfurt am Main 1989) 87-123, aldaar 87, 95.
- 3 Vgl. Norbert Frei, *De Führerstaat. De nationaal-socialistische heerschappij 1933-1945* (Utrecht 1995) 86.
- 4 Vgl. Salemink/van Dijk, "Omdat het slechts om politiek gaat". *De machtsovername door de nazi's in 1933 als keerpunt van het politieke christendom* (Amersfoort/Leuven 1986).
- 5 Vgl. Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation* (London 1993) 145-146, 173-174.
- 6 Vgl. voor de interne kerkstrijd Klaus Scholder, *Die Kirchen und das Dritte Reich. Band 1: Vorgeschichte und Zeit der Illusionen 1918-1934* (Frankfurt 1977) en *Band 2: Das Jahr der Ernüchterung 1934. Barmen und Rom* (Berlin 1985); Vgl. ook voor de totstandkoming van de theologische verklaring van Barmen, die het fundament van de BK vormde, Alfred Burgsmüller en Rudolf Weth (red.), *Die Barmer Theologische Erklärung. Einführung und Dokumentation* (Neukirchen-Vluyn 1983).
- 7 Vgl. Gerhard Besier, 'Ansätze zum politischen Widerstand in der Bekennenden Kirche. Zur gegenwärtigen Forschungslage', in: Besier, *Die evangelische Kirche in den Umbrüchen des 20. Jahrhunderts. Gesammelte Aufsätze. Band 1: Kirche am Übergang vom Wilhelmismus zur Weimarer Republik. Von der Weimarer Republik ins 'Dritte Reich' - der 'Kirchenkampf'* (Neukirchen-Vluyn 1994), 227-242; Günther van Norden, 'Widerstand im deutschen Protestantismus 1933-1945', in: Klaus-Jürgen Müller (red.), *Der deutsche Widerstand 1933-1945* (Paderborn/München/Wenen/Zürich 1986) 108-134, 237-242.
- 8 Vgl. voor de reactie van de ev. Kerk op de 'machtsovername' van Hitler: Gerhard Besier, 'The Stance of the German Protestant Churches during the Agony of Weimar, 1930-1933', in: Besier, *Die evangelische Kirche. Band 1*, 57-75. Vgl. ook Thomas Löffelholz, 'Eugen Gerstenmaier', in: Hans Sarkowicz (red.), *Sie prägen Deutschland. Eine Geschichte der Bundesrepublik in politischen Porträts* (München 1999) 111-128, aldaar 117.
- 9 Vgl. Martin Greschat, 'Kirche und Öffentlichkeit in der deutschen Nachkriegszeit (1945-1949)', in: Armin Boyens, Martin Greschat e.a. (red.), *Kirchen in der Nachkriegszeit. Vier zeitgeschichtliche Beiträge* (Göttingen 1979) 100-124, aldaar 101.
- 10 Vgl. Kershaw, *The Nazi Dictatorship*, 174-175.
- 11 Vgl. Besier, 'In der Kirche neu anfangen. Historisch theologischen Überlegungen am Beispiel der Nachkriegszeit und aktueller Probleme', in: Besier, *Die evangelische Kirche in den Umbrüchen des 20. Jahrhunderts. Gesammelte Aufsätze. Band 2: Von der ersten Diktatur in die zweite Demokratie: Kirchlicher Neubeginn in der Nachkriegszeit. Kirchen, Parteien und Ideologien im Zeichen des Ost-West-Konflikts* (Neukirchen-Vluyn 1994) 42-56.
- 12 Geciteerd bij Besier, 'In der Kirche neu anfangen', 44. Vgl. ook James Bentley, *Martin Niemöller. Eine Biographie* (München 1985) 207.
- 13 Vgl. Karl Barth, 'Die Deutschen und wir', in: Barth, *Eine Schweizer Stimmer 1938-1945* (Zollikon/Zürich 1945) 358.
- 14 Zinsnede uit de tekst van de 'Stuttgarter Schuldbekentnis' van 18/19 oktober 1945, afgedrukt in Martin Greschat (red.), *Im Zeichen der Schuld. 40 Jahr Stuttgarter Schuldbekentnis. Eine Dokumentation* (Neukirchen-Vluyn 1985), 45-46.
- 15 Manfred Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart* (München 1999) 31. Ook Boyens komt tot de conclusie dat het resultaat van de Amerikaanse kerkpolitiek restauratief was. Vgl. Armin Boyens, 'Die Kirchenpolitik der amerikanischen Besatzungsmacht', in: Boyens e.a. (red.), *Kirchen in der Nachkriegszeit*, 7-99, aldaar 57.
- 16 Vgl. Dietrich Thränhardt, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Erweiterte Neuauflage* (Frankfurt am Main 1996) 45-46.
- 17 Vgl. Friso Wielenga, *Schaduw van de Duitse geschiedenis. De omgang met het nazi- en DDR-verleden in de Bondsrepubliek Duitsland* (Amsterdam 1993) 29-30. Vgl. ook Kurt Sontheimer, *So war Deutschland nie. Anmerkungen zur politischen Kultur der Bundesrepublik* (München 1999) 44-53, die op p. 49 Wielenga instemmend citeert.
- 18 Vgl. voor de totstandkoming van de precieze tekst en de vele discussies binnen de kerk

de uitstekende documentenverzameling van Martin Greschat (red.), *Die Schuld der Kirche. Dokumente und Reflexionen zur Stuttgarter Schuldklärung vom 18./19. Oktober 1945* (München 1982).

19 Vgl. noot 14.

20 Vgl. Besier, 'Ansätze zum politischen Widerstand', 231; vgl. ook geallieerd rapport van 6 juli 1945 'The Church in Germany, with special reference to Protestants' (George Bell), afgedrukt in: Besier, 'Evangelische Kirche und Entnazifizierung in Hannover. Das britische Beispiel', in: Besier, *Die evangelische Kirche*. 2: 13-41, aldaar 33.

21 Vgl. Friso Wielenga, *Schaduw*, 30-32.

22 Geciteerd in Besier, 'Heinrich Vogel - Lutheraner im bruderrätlichen Flügel der BK', in: Besier, *Die evangelische Kirche*. 1: 169-182, aldaar 173.

23 Vgl. Kurt Nowak, *Geschichte der Christentums in Deutschland: Religion, Politik und Gesellschaft vom Ende der Aufklärung bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts* (München 1995) 292, 293; Vgl. ook Greschat, *Im Zeichen der Schuld*, 9-42.

24 Vgl. Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, 25-28.

25 Vgl. Greschat, 'Die Evangelische Kirche', 88, 89; Vgl. voor een case-study over de denazificatiepolitiek van de geallieerden en de wijzingen met de kerk in Hannover, waar de kerk wel bijzonder was aangetast door het nationaal-socialisme, Besier, 'Evangelische Kirche und Entnazifizierung in Hannover. Das britische Beispiel', in: Besier, *Die evangelische Kirche*. 2: 13-41.

26 Vgl. Boyens, 'Die Kirchenpolitik der amerikanischen Besatzungsmacht', 50.

27 Vgl. Norbert Frei, 'Das ganz normale Grauen. Der Historiker Norbert Frei über die Vergangenheitspolitik der Adenauer-Ära und die Ausstellung "Verbrechen der Wehrmacht"', *Der Spiegel* nr 16 (1997), 64-67; Vgl. ook Frei, *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit* (München 1997) 21.

28 Vgl. Clemens Vollnhals, *Evangelische Kirche und Entnazifizierung 1945-1949. Die Last der nationalsozialistischen Vergangenheit* (München 1989).

29 Al in 1947 benadrukte de voormalig concentratiekampgevangene Eugen Kogon de noodzaak van integratie en introduceerde het 'recht op politieke dwaling'. Vgl. Eugen Kogon, 'Das Recht auf den politischen Irrtum', *Frankfurter Hefte* 2 (1947) 2, 641-655.

30 In 1958 kwam er echter een gerechtelijke onderzoekscentrale in Ludwigsburg die naspeuring deed naar nazi-misdaden. In de jaren zestig was het nationale bewustzijn veel ontvankelijker voor de gruweldaden onder NS-regime dan in de jaren vijftig. De verjaring van moord werd een paar maal uitgesteld en langzamerhand kwam er een tweede afrekening met het verleden op gang.

31 Vgl. Wielenga, *Schaduw*, 42-43.

32 Vgl. Clemens Vollnhals, 'Die Evangelische Kirche zwischen Traditionswahrung und Neuorientierung', in: Martin Greschat e.a. (red.), *Von Stalingrad zur Währungsreform. Zur Sozialgeschichte des Umbruchs in Deutschland* (München 1988) 142, 143.

33 Vgl. Elisabeth Noelle en Erich Peter Neumann, *Jahrbuch der öffentlichen Meinung. 1947-1955* (Allensbach 1956) 130.

34 Vgl. Frits Boterman en Willem Melching, *De Duitse Phoenix. De geschiedenis van Duitsland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996) 199.

35 Vgl. Constantin Goschler, *Wiedergutmachung. Westdeutschland und die Verfolgten des Nationalsozialismus (1945-1954)* (München 1992) 206-214.

36 Vgl. Michael Wolffsohn, *Ewige Schuld? 40 Jahre deutsch-jüdisch-israelische Beziehungen* (München 1988) 133, 134. In 1958 werd bijvoorbeeld de op christelijke principes van schuld en boete gebaseerde organisatie 'Aktion Sühnezeichen' opgericht die met de hulp van jonge vrijwilligers graven van slachtoffers van het nationaal-socialisme en concentratiekamp musea in eigen land en over de grens verzorgde en dat nog steeds doet.

37 Vgl. Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik*, 203.

38 Vgl. Sontheimer, *So war Deutschland nie*, 26; Hermann Glaser, *Deutsche Kultur 1945-2000* (München/Wenen 1997) 93, 94.

Mw. drs. Beatrice Jansen-de Graaf (1976) studeerde Duitse taal- en letterkunde en Politieke Geschiedenis aan de universiteiten van Utrecht en Bonn. Zij verricht promotie-onderzoek naar de kerkelijke vredesorganisaties en gemeentes in Nederland en de Oost-Duitse vredes- en oppositiegroepen vanaf 1973 tot 1990. Voor Meulenhoff-Educatief schreef zij een geschiedeniskatern over Duitsland en Europa 1945-2000.

Adres: Oudenoord 445, 3513 EP Utrecht, 030 2382321, e-mail: jansen.degraaf@wxs.nl

Hebe Kohlbrugge en Bé Ruys

Parallele levens binnen de kerkelijke contacten tussen Nederland en de DDR 1949-1973

Na de val van het Honecker-regime eind 1989 beheerste het 'gelijk van rechts' de kolommen van de kranten en opiniebladen. DDR-sympathisanten, zoals sommige nieuwlinkers in de PvdA, bestuursleden van de (vriendschaps)Vereniging Nederland-DDR en vertegenwoordigers van kerkelijke instellingen en verbanden als Christenen voor het Socialisme werden overladen met kritiek. De vraag naar de redenen achter hun toenmalige engagement en de substantie ervan bleef echter goeddeels onbeantwoord. Waarom zetten sommige Nederlanders zich in voor de DDR of voor het communisme? Wat trok de betrokken christenen aan in de in principe atheïstische ideologie van Marx, Engels en Lenin?

- **Jacco Pekelder** -

Binnen de Nederlands-Oost-Duitse relatie namen de kerkelijke contacten een zeer bijzondere plaats in. Ten eerste behoorden zij met de wederzijdse economische betrekkingen en de contacten van de CPN met de Oost-Duitse SED tot de vroegste banden met de DDR. Nog voor de Oost-Duitse staat eind 1949 was opgericht, was de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) al begonnen met het herstel van de contacten met de Evangelische Kerk in Duitsland (EKD) en daarbij werden ook de kerken in het door de Sovjet-Unie bezette deel bereikt. Ondanks de door het Westen tot 1973 volgehouden en door Nederland steeds ondersteunde politiek van niet-

erkenning van de DDR, breidden de kerkelijke contacten zich in de navolgende jaren uit. In verband met het werk van de oecumene togen verschillende Nederlandse christenen naar Berlijn, allereerst om zich met de Duitsers te verzoenen en later ook om de dialoog met het communisme aan te gaan. Ten tweede was het aantal mensen dat bij de kerkelijke contacten betrokken was relatief groot in vergelijking met andersoortige relaties, zoals de Oost-Duitse contacten van de (vriendschaps)Vereniging Nederland-DDR en van Nederlandse politieke partijen. Vooral vanaf het erkenningsjaar namen de kerkelijke betrekkingen een hoge vlucht toen tientallen Nederlandse en Oost-Duitse kerkgemeenten partnerschappen aangingen (tot een totaal van bijna 400 in 1989), de zogenaamde gemeentecontacten.¹ Ten derde waren de kerkelijke contacten bijzonder door de politieke lading die ze vaak bezaten. In de eerste jaren boden Nederlandse christenen weerstand tegen het Sovjet-communisme door hulp te bieden aan verdrukte medechristenen in de DDR. Vanaf de jaren zestig werden een behoorlijk aantal vaak jongere Nederlandse protestanten juist aangetrokken door het communisme. Sommigen gingen zover het 'socialisme' van de DDR te omhelzen. Begin jaren tachtig ontstonden daarentegen, onder andere via het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV), tal van contacten met onafhankelijke Oost-Duitse vredes- en oppositiegroepen.

In deze bijdrage zal op enigszins onconventionele manier getracht worden de motivatie van de Nederlandse christenen te achterhalen die contact met DDR zochten. Daartoe zal de vergelijking worden aangegaan van het engagement van twee opmerkelijke vrouwen die in de jaren tot de erkenning van de DDR de hoofdrollen vervulden binnen de Nederlands-Oost-Duitse kerkelijke contacten. Het gaat hierbij om Hebe Charlotte Kohlbrugge en Amelia Elisabeth (Bé) Ruys. Kohlbrugge, geboren in 1914, was in 1938 na een theologiestudie in nazi-Duitsland gaan werken voor de 'Bekennende Kirche', hetgeen haar al in 1939 op een kortstom-

dige gevangenschap kwam te staan. Na de Duitse inval in Nederland raakte ze vrijwel meteen betrokken bij het verzet. In 1944 resulteerde dit in hernieuwde gevangenschap, nu in de concentratiekampen Vught en Ravensbrück. Na de oorlog werd Kohlbrugge secretaris van een Duitsland-commissie van de NHK, omdat zij geacht werd beter dan wie ook in te staat te zijn een brug te bouwen tussen Nederlandse en Duitse christenen. Vanaf 1950 was deze even kleine als kordate vrouw vervolgens lange tijd verantwoordelijk voor een groot deel van de op Oost-Europa gerichte activiteiten van de NHK, eerst in het verband van Kerk en Wereld (dat eigenlijk geen internationale taak had en haar daarom alleen maar enkele faciliteiten kon bieden) en later als secretaris van het Werelddiakonaat. Zij organiseerde onder meer kerkelijke bijeenkomsten in Berlijn, waarop Duitsers uit Oost en West en Nederlanders elkaar op de drempel van de communistische wereld ontmoetten.

Ruys, geboren in 1917 als Nederlands Hervormd domineesdochter, studeerde vanaf 1937 theologie. Haar grote leermeester was de zendeling Hendrik Kraemer en zij had een levendige internationale interesse. Na de oorlog, waarin ook zij betrokken was bij het verzet, en de afronding van haar studie werd zij in 1949 als 'fraternal worker' (opbouwwerker) door de Wereldraad van Kerken uitgezonden naar Berlijn. Naast haar werk onder jonge vluchtelingen zette de hyperactieve en zeer betrokken Ruys een Nederlandse gemeente op voor de verstrooide Nederlanders in en om de Duitse hoofdstad. In 1954 werd zij officieel geördineerd tot dominee (als eerste Nederlandse vrouw) van deze oecumenische gemeente. De West-Berlijnse pastorie groeide binnen enkele jaren uit tot een oecumenisch centrum van enige betekenis, het Hendrik-Kraemershuis (niet te verwarren met het zendingshuis te Oegstgeest). Dit was tot in de jaren zeventig de belangrijkste draaischijf van Nederlandse kerkelijke contacten met de DDR, vooral na de bouw van de Berlijnse Muur toen Ruys' gemeente een zustergemeente kreeg in het oostelijke deel van de stad.

De levens van Kohlbrugge en Ruys verliepen lange tijd langs dezelfde route. Bij beide vrouwen drukten de oorlogservaringen een zware stempel op denken en doen in hun verdere leven. Mede door hun rol in het verzet kozen zij nadien voor een actief leven in dienst van een hogere zaak, de oecumene. Aanvankelijk leidde de gedeelde achtergrond tot dezelfde stellingname ten aanzien van het zich na de oorlog opdringende vraagstuk van de verhouding tussen christendom en communisme. In de jaren zestig gingen de wegen van beide vrouwen echter uiteen. Kohlbrugge raakte teleurgesteld in de houding waarmee veel Oost-Europese kerkelijke vertegenwoordigers deze dialoog aangingen. Ruys engageerde zich daarentegen steeds sterker voor het communisme. De verwijdering tussen de beide hoofdrolspelers, die overigens niet altijd prominent op de voorgrond traden maar eerder gezien kunnen worden als de bepalende activisten op de achtergrond, was exemplarisch voor de kloof die in deze jaren binnen de kerkelijke contacten met de DDR ontstond. In dit artikel zal de geschiedenis van de Nederlandse kerkelijke contacten met Oost-Duitsland tot 1973 verteld worden aan de hand van de ontwikkelingsgang van beide hoofdrolspelers. Hoe kon het dat Kohlbrugge en Ruys - en de groepen die zij representeren - twintig jaar nadat hun bemoeienis met de DDR begon op tegengestelde posities uitkwamen?

Solidariteit en dialoog

Het begin van de kerkelijke contacten met de DDR lag in de jaren vijftig. Allereerst speelden Nederlanders een belangrijke rol in de oecumenische cursussen die de Wereldraad vanaf 1951 in West-Berlijn organiseerde. Daarnaast namen Kohlbrugge, Ruys en andere Nederlanders regelmatig deel aan de vanaf 1954 maandelijks belegde 'Berliner Bibelwochen' van de bij de EKD aangesloten 'Evangelische Kirche der Union'. Op initiatief van Kohlbrugge tenslotte gingen vanaf 1951 de 'Arche-Fahrten' van start. Het idee hiervoor was ontstaan uit een ontmoeting van Kohlbrugge met de studentenpredikant Johannes Hamel uit Halle. Deze had erop gewezen dat de Oost-Duitse christenen vóór alles contact met de geloofsgenoten in het Westen nodig hadden. Er werden tweejaarlijkse bijeenkomsten belegd van door Hamel uitgezochte Oost-Duitse predikanten en door Kohlbrugge geselecteerde Nederlanders, vaak aangevuld met enkele deelnemers uit andere westerse landen. Een van de deelnemers was de latere bisschop

Christenen moeten zich na het falen van de kerken in de nazi-tijd nederig opstellen tegenover de communisten

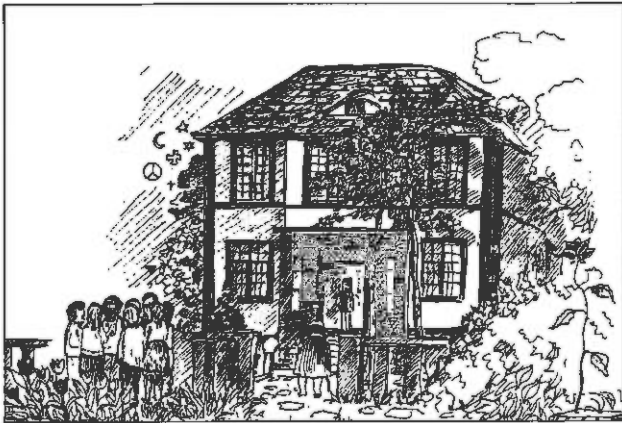
Albrecht Schönherr. Volgens hem werden de bijeenkomsten Arche-Fahrten genoemd, 'weil man erstens nur zu zweit kommen und zweitens nicht vorzeitig aussteigen durfte'. Volgens Kohlbrugge raakte de naam in zwang toen er in 1952/1953 een golf van arrestaties door de Oost-Duitse kerken ging. Tegen deze achtergrond hadden de deelnemers het gevoel dat zij tezamen onder dreiging van een naderende zondvloed in de ark stegen. Na de bouw van de Muur werd deelname voor de westerse 'arkvaarders' erg moeilijk. Omstreeks 1963 vond de laatste Arche-Fahrt plaats en ook aan de Wereldraadcursussen kwam een einde. De Berliner Bibelwochen werden voortgezet zonder westerse deelname.²

Door de Arche-Fahrten en andere bijeenkomsten kwamen Kohlbrugge en Ruys in contact met (Oost-)Duitse kerkelijke functionarissen die dagelijks worstelden met het vraagstuk van de rol van de kerken in een communistische staat. In de kring waarin de Nederlanders zich bewogen, kozen velen niet voor een volledige confrontatie met de macht. Hoewel de meesten de marxistische wereldbeschouwing afwezen, zochten ze het overleg met de machthebbers of zelfs de dialoog met het communisme. In theologisch opzicht haakte men aan bij de 'Bekennende Kirche'; klinkende namen waren die van Dietrich Bonhoeffer en Karl Barth. Ook de al genoemde studentenpredikant Hamel zocht een middenweg. Volgens hem moesten christenen zich na het falen van de kerken in de nazi-tijd nederig opstellen tegenover de communisten. Bovendien beschouwde hij het leven onder het communisme als een kans voor christenen om zich te bewijzen en hun geloof uit te dragen in een atheïstische omgeving. Voor zover de partijstaat de individuele vrijheden respecteerde, was Hamel bereid mee te werken aan de opbouw van de Oost-Duitse maatschappij.³

De eveneens reeds genoemde Schönherr tenslotte was in de jaren vijftig één van de eersten die, toen het Oost-Duitse bewind niet

langer met de naar Duitse eenheid strevende EKD wilde spreken, streefde naar een afzonderlijke Oost-Duitse kerkenunie. Theologisch werd dit gefundeerd met het idee dat de kerk niet tegen het socialisme hoefde te zijn. Ook moest men het socialisme niet op voorhand beschouwen als een zaak van voorbijgaande aard, zoals de katholieke kerk die ervoor koos onder het communisme te 'overwinteren'. Integendeel, christenen dienden zich actief in te zetten voor de socialistische staat waarin zij leefden, zonder hun eigen overtuiging prijs te geven, maar met de bereid-

Het Hendrik-Kraemerhaus in Berlijn, eigen brochure.

heid van het socialisme te leren. Dit idee werd in de jaren zeventig 'Kirche im Sozialismus' gedoopt. Overigens streefden sommigen binnen de kring waarmee Kohlbrugge en Ruys in aanraking kwamen ook in de jaren vijftig al naar een kruisbestuiving van de christelijke leer en het marxisme-leninisme.⁴

Van Berlijn naar Praag

De banden met Oost-Duitse protestanten van Ruys en Kohlbrugge stonden in wisselwerking met hun contacten binnen de op vrede en rechtvaardigheid gerichte, wereldwijde oecumenische beweging. Eén van die andere oecumenische verbindingen, die bovendien een belangrijke weerslag op de contacten met de DDR zou hebben, was de 'Christliche Friedenskonferenz' (CFK). Deze 'Praagse vredesconferentie' was in 1957 opgericht door enkele West- en Oost-Europese theologen in de gemeenschappelijke overtuiging dat christenen zich in het verleden te weinig hadden bekommerd om de wereldvrede. Om dit verzuim goed te maken wilden zij een oecumenische beweging opbouwen, waarbinnen de grenzen tussen de verschillende confessies, ideologieën en maatschappelijke stelsels overwonnen konden worden. Zo zou een dialoog – het centrale begrip in de CFK – tussen Oost en West kunnen ontstaan, die kon bijdragen tot een rechtvaardiger en vrediger wereld. De leidende persoonlijkheid binnen deze beweging was de Tsjechische lutherse theoloog Josef L. Hromadka (1889-1969). Deze geloofde in de noodzaak van een actieve maatschappelijke rol van de kerken en stond in beginsel zeer positief tegenover de Russische Oktoberrevolutie; het communisme was voor hem de weg naar de toekomst.⁵

Naarmate de Nederlanders dieper doordrongen in de organisatie van de CFK – de vrijzinnige theoloog Hannes de Graaf (1911-1991), hoogleraar namens de NHK in de theologische en filosofische ethiek aan de Universiteit Utrecht, werd bijvoorbeeld vice-voor-

zitter van het zogenoemde voortzettingscomité – ontstond volgens Kohlbrugge bij een deel van hen al snel onvrede over het feit, 'dat van een dialoog christendom-Marxisme eigenlijk geen sprake was en dat de onderwerpen vanuit de oostelijke hoek werden aangepakt'. Dit had te maken met de statusverschillen tussen de CFK-deelnemers: de officiële delegaties van de geïnstitutionaliseerde kerken uit communistische staten in Oost-Europa troffen op de conferenties individuen of vertegenwoordigers van vrijwillig totstandgekomen regionale comité's uit de rest van de wereld. De Oost-Europese kerken trachtten voortdurend de CFK op een voor het Oosten vriendelijke lijn te krijgen. De CFK'ers uit de overige landen moesten soms tot het uiterste gaan om resoluties die te zeer het Sovjet-standpunt verdedigden tegen te houden of op zijn minst af te zwakken. Al snel rees bij de Nederlanders de vraag of het nog wel 'eerlijk' zou zijn om de betrokkenheid in de CFK voort te zetten. Hromadka deed echter een zeer persoonlijk appél op hen om door te gaan. Toen Kohlbrugge haar twijfels aan hem openbaarde, antwoordde de Tsjechische theoloog met de oproep: 'Hebe, gehe noch eine Meile mit.'⁶

De omstandigheid, dat de CFK in Praag was gevestigd, kreeg grote betekenis toen in de tweede helft van de jaren zestig in Tsjechoslowakije langzaam het politieke klimaat openbrak. Dit was een enorme stimulans voor de discussies binnen de Praagse vredesconferentie over verschillende vormen van socialisme binnen de CFK en een streep door de rekening van de vreedzame-coëxistentie-stroming. Tegen de achtergrond van de Praagse lente vond in maart en april 1968 de derde algemene vergadering van de CFK plaats. 'Het heerlijke voorjaarsweer en de vreugde, die bij alle Tsjechen merkbaar was, brachten een opgeluchte sfeer, ongekend bij vroegere bijeenkomsten', aldus Kohlbrugge in een terugblik.⁷

De interventie van het Warschaupact op 21 augustus 1968 maakte korte metten met het optimisme van de voorafgaande maanden. De CFK kwam in een periode van crisis en scheuring terecht. Hromadka protesteerde heftig tegen de inval. De afgebroken liberalisering in Tsjechoslowakije was volgens hem een socialistische ontwikkeling geweest; er was geen sprake van de vermeende contra-revolutie waarmee de Sovjets hun ingrijpen trachtten te rechtvaardigen. In reactie op deze kritiek poogden Oost-Europese afdelingen, bijgestaan door een enkele West-Europeaan, Hromadka en diens rechterhand, de Tsjechische leider van het internationale secretariaat, uit de CFK te werken. Na forse druk van de Tsjechische staat zagen beiden zich eind 1969 gedwongen terug te treden – Hromadka stierf korte tijd later. Ook daarna bleef de onrust binnen de Praagse vredesconferentie echter groot. Uiteindelijk stapten in 1971 de meeste westerse afdelingen uit de CFK, omdat die in hun optiek was omgevormd tot een spreekbuis van de Russische belangen. Het regionale comité van West-Berlijn, waarvoor het Kraemerhuis het secretariaat voerde, zette de samenwerking echter voort.⁸

Kohlbrugge en Ruys uiteen

Na de scheuring in de CFK scheidden de wegen tussen Kohlbrugge en Ruys definitief. Terwijl Kohlbrugge alle contacten met de CFK-organisatie – niet met haar Oost-Europese vrienden – beëindigde, koos Ruys juist voor voortzetting van die 'dialoog'. Dat Ruys ondanks alle 'leugens' in de CFK bleef, deed voor Kohlbrugge, die in door de

jaren steeds kritischer tegenover het Kraemerhuis was komen te staan, de deur dicht. Ruys van haar kant schilderde de vroegere medestanders als Kohlbrugge in een interview in 1983 af als idealisten die veel te exclusief op grond van ethische waarden politieke keuzes maakten. Het ging er daarentegen om 'machtsverhoudingen te analyseren en op grond daarvan partij te kiezen'. Daarbij diende de wereldvrede voorop te staan. Ruys: 'Wel, in de strijd voor vrede is er de idealistische lijn, weg van de blokken, lief zijn voor elkaar, met bloemen en zo. En de andere lijn: bloemen zijn nooit weg, maar het gaat om een politiek machts spel. En we moeten proberen binnen dat politieke machts spel te ontwapenen, de bewapeningsspiraal te keren. Daarvoor moeten we zien waar de zwakste macht zit, die zwakste macht moeten we steunen en dat is de Sovjet-Unie.'⁹ Vollediger kon de breuk met Kohlbrugge c.s. niet zijn. Het blijft de vraag waarom beide vrouwen na twintig jaar bemoeienis met de DDR en Oost-Europa op dergelijke tegenstelde posities terecht waren gekomen. Vooral de opvatting van Ruys dat de politieke keuze van De Graaf, Kohlbrugge c.s. teveel op ethische waarden waren gebaseerd – een opzienbare uitspraak voor een predikant – en de daaruit voortvloeiende stellingname voor de Sovjet-Unie mag zeer opmerkelijk worden genoemd. Om deze reden is het raadzaam de redenen voor de breuk bij haar te zoeken.

Waardoor was het denken van Ruys c.s. zozeer veranderd dat zij zich geroepen waren gaan voelen de Sovjet-Unie te ondersteunen? Globaal beschouwd kan worden vastgesteld dat er zich vanaf de late jaren vijftig een opmerkelijke evolutie in de politieke ideologie van Ruys en haar medewerkers had voltrokken. Het denken van Ruys en de medewerkers van het Kraemerhuis ontwikkelde zich in deze tijd van solidariteit met de onderdrukte mede-christenen in de DDR via het streven naar een dialoog met het communisme naar een omhelzing van dat communisme, waarbij vaak zelfs van de eerdere kritische distantie van de DDR werd afgestapt. Een eerste factor van belang in deze ontwikkeling waren de al aangestipte theologische discussies binnen de protestantse kerken in de DDR. Kohlbrugge en Ruys stonden hier verschillend tegenover. Ruys onderging het gehele debat over de verhouding van kerk, communisme en DDR-staat, de daarmee samenhangende discussie over de relatie van de Oost-Duitse kerk met die in West-Duitsland en de met dit alles verweven omgang met het nazi-verleden vol overgave. De door Hamel, Schönherr en anderen nagestreefde dialoog met de communisten en het marxisme was Ruys tot een tweede natuur geworden, sinds zij in haar studententijd les had gehad van Hendrik Kraemer. Deze voormalige zendeling had altijd de dialoog tussen de wereldgodsdiensten bepleit. Ruys achtte dit concept - opmerkelijke genoeg - ook toepasbaar op het anti-godsdienstige marxisme. Met haar oecumenische centrum in Berlijn identificeerde zij zich steeds meer met de Oost-Duitse geestelijken die het gesprek met de communisten niet uit de weg wilde gaan. Om aan de theologische zoektocht van haar Oost-Duitse collega's ook in Nederland bekendheid te geven publiceerde Ruys in 1965 een bundel met opstellen van theologen en kerkleiders en leken, getiteld 'Nieuwe oriëntatie. Stemmen uit de kerk in de DDR'.

Kohlbrugge volgde de Oost-Duitse theologische ontwikkeling vanuit Nederland daarentegen met grote reserves. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een nieuwsbrief uit 1958, waarin zij inging op de eis van het Oost-

Duitse regime aan studenten om een loyaliteitsverklaring jegens de DDR te ondertekenen. Sommige christelijke studenten kampten met gewetensbezwaren ten aanzien van die eis: mocht een christen zich loyaal opstellen tegenover een atheïstische staat? In zijn 'Brief an einem Pfarrer in der DDR' van oktober 1958 verklaarde Karl Barth, dat er niet te zwaar aan de kwestie getild moest worden. Er bestond immers ook zo iets als een loyale oppositie. Kohlbrugge, die Barth op zich hoog aansloeg, bleef hier toch met veel vragen zitten. 'Wordt men niet gebonden ook innerlijk door een dergelijke verklaring? Of heeft hij gelijk en overdrijven wij?'¹⁰

Een andere belangrijke factor bij de radicalisering van het Kraemerhuis was de oecumene. Ruys onderhield altijd nauwe banden met de Wereldraad van Kerken, en het Kraemerhuis werd ook door 'Genève' gesteund. Vanaf de bijeenkomst van de Assemblee van de Wereldraad in New Delhi in 1961 nam de oecumenische gemeenschap meer en meer afstand van het Westen. Dit hield verband met het verminderde gewicht van de westerse kerken na de opname van de Orthodoxe kerk, die voornamelijk in communistische staten was gevestigd, en van de kerken van de nieuwe gedekoloniseerde staten van Afrika en Azië. De aandacht van de oecumene werd minder dan voorheen gericht op de confrontatie met het communisme en meer op de wereldvrede en de Noord-Zuid-problematiek. De kritische blik werd bewust westwaarts gericht, omdat men armoede en oorlogsdreiging op het conto van het westerse kapitalisme en imperialisme schreef. Publicaties, stellingnames en activiteiten van het Kraemerhuis

---

Het denken van Ruys en de medewerkers van het Kraemerhuis ontwikkelde zich in deze tijd van solidariteit met de onderdrukte mede-christenen in de DDR via het streven naar een dialoog met het communisme naar een omhelzing van dat communisme

---

wijzen uit, dat het deze denktrant grotendeels overnam. Ook hier stond Kohlbrugge overigens kritisch tegenover. Door zich steeds meer te concentreren op de wereldproblemen liet Ruys volgens haar een 'unieke kans (lopen) in volle vrijheid Berlijn en de DDR werkelijk oecumenisch te doordringen en een blijvend contact Nederland-DDR op te bouwen'. Zij waarschuwde Ruys dat zij haar werkerterrein 'niet in 't oneindige' moest trekken.¹¹

Tenslotte was van grote betekenis dat het Kraemerhuis vanaf 1966 middenin de West-Berlijnse studentenbeweging kwam te staan. Mede onder invloed van Ruys' jongere hulpkrachten en vicarissen uit Nederland werd het Kraemerhuis meegesleept in de West-Berlijnse protesten tegen Vietnam en het 'autoritaire' en 'fascistische' establishment. Deze jonge medewerkers waren vaak afkomstig uit de Nederlandse Christen-Studenten Vereniging, en via hen en via bezoekende NCSV'ers deelde het Kraemerhuis in de politieke radicalisering van de Nederlandse christen-studenten.

Utopisch denken

De genoemde factoren - de politieke en theologische discussies in de Oost-Duitse kerkelijke kringen, de ontwikkelingen in de oecu-

mene en de culturele en politieke revolutie van de jaren zestig - leidden er dus toe dat de houding van Ruys en haar medewerkers ten aanzien van de DDR sinds de jaren vijftig volledig was gewijzigd. Terwijl Ruys zich destijds nog on dubbelzinnig negatief uitliet over het Oost-Duitse regime, namen zij en haar medewerkers in de tweede helft van de jaren zestig een zeer welwillende houding aan tegenover de DDR. Tegenover deze evolutie in het politieke denken van Ruys c.s. stelde Kohlbrugge een verbeterde standvastigheid. Zij bleef het communisme afwijzen als een onrechtvaardig stelsel van verstikkende onderdrukking. Opvallend is daarbij haar verontwaardiging en waaging over de leugenachtigheid van de Oost-Europese regimes. Haar afkeer om daaraan deel te nemen doet denken aan het door de Tsjechische 'dissident' en medeoprichter van de oppositiebeweging Charta '77 Vaclav Havel, de huidige president van de Tsjechische republiek, beschreven 'poging om in de waarheid te leven', die bedoeld was als een ondermijning van de op een ideologische schijnwereld gefundeerde post-stalinistische dictaturen in Oost-Europa. Zeker met de sinds de val van de Muur opgedane kennis van de DDR moet worden geconstateerd dat Kohlbrugge de situatie in Oost-Europa beter heeft ingeschat dan Ruys. Zij levert tevens het bewijs dat diegene die de feiten onder ogen wilde zien destijds al moest vaststellen dat de DDR, ondanks de maatschappelijke veranderingen en het kleine 'Wirtschaftswunder' die zich daar in de jaren zestig hadden voltrokken, een autoritaire dictatuur met totalitaire trekken was gebleven.

Ruys was niet de realiste waarvoor ze zichzelf, getuige de aangehaalde uitspraak over de scheuring in de CFK na 1968, hield. Hoewel zij altijd bereid is gebleven Oost-Duitsers die in moeilijkheden verkeerden te helpen, werd haar zicht op de DDR steeds sterker vertroebeld door de eenzijdige concentratie op het conflict tussen de beide militaire blokken in Oost en West. De interne machtsverdeling in de communistische staten betrok zij na verloop van tijd niet meer in haar analyse. Dit had als gevolg dat zij over het hoofd begon te zien dat juist daar de zwakste partij in het Oost-West-conflict te vinden was: de bevolking die door de communistische partijen gekoeloneerd werd. Na een tiental jaren in Berlijn begon zij in de ban te raken van de romantische atmosfeer van actie, verzet en revolutie, waarmee zowel het communisme als de Berlijnse protestbeweging waren omgeven. Ruys, de medewerkers van het Kraemerhuis en veel andere NCSV'ers raakten verstrikt in het gepolitiseerde jaren-zestig-denken, waarin alles zijn betekenis en zin kreeg door het uiteindelijke doel: het socialistische paradijs op aarde.

Dit utopisch denken was er de oorzaak van dat in de waarneming en beoordeling van de DDR en andere communistische landen door Ruys c.s. een grote dosis wishful thinking was bijgemengd. De identificatie met het socialisme voerde hen tot de overtuiging dat de DDR en de overige 'socialistische' staten, ondanks de evidente tekortkomingen, ergens toch iets verder gevorderd waren op de weg naar het socialisme dan het Westen. Bovendien was volgens hen door de verandering van de bezitsverhoudingen onder het communisme de belangrijkste voedingsbodem voor het fascisme weggenomen. Zonder meer voorzag het geritualiseerde Oost-Duitse anti-fascisme in een behoefte bij deze linkse Nederlandse christenen. Daarbij kwam nog dat de Praagse lente dan wel was

neergeslagen, maar niettemin nog lange tijd de hoop voedde dat er uiteindelijk hervormingen zouden komen die tot een menselijker socialisme zouden leiden. In de optiek van Ruys c.s. moesten daarom de DDR en het gehele Sovjet-blok, niet alleen om wille van de vrede, maar ook om wille van het socialisme, tegen de druk van het kapitalistische Westen verdedigd worden. Door aldus partij te kiezen voor de Sovjet-Unie en haar partners legden zij hun kritische vermogens af. De consequentie hiervan was, dat Ruys en de meeste medewerkers van het Kraemerhuis in naam van de vrede en het socialisme voorbijgingen aan de schending van de meest elementaire rechten en behoeften van de mensen in Oost-Europa. Wel was zij altijd nog bereid en door haar contacten binnen de DDR ook in staat om Oost-Duitsers die in onzachte aanraking met het regime waren gekomen bij te staan. Dat neemt echter niet weg dat de stellingname voor het communisme en voor het Oostblok nogal naïef was - de Sovjet-Unie deed immers bijzonder veel om dit vertrouwen in haar vredeswil en socialistische hervormingswil te beschamen. Bovendien betoonden Ruys c.s. zich daarmee slechtere pleitbezorgers voor de algemene belangen van de Oost-Duitsers en de Oost-Europeanen dan Hebe Kohlbrugge en haar medewerkers van het Werelddiakonaat, voor wie de positie van de individuele mens vanaf het begin van de contacten met de DDR en Oost-Europa centraal was blijven staan.

Noten

- 1 Zie hiervoor: Jacco Pekelder, *Nederland en de DDR. Beeldvorming en betrekkingen, 1949-1989* (Amsterdam 1998).
- 2 Interview met Hebe Kohlbrugge, 9 november 1995; Jaarverslag van de Nederlandse gemeente in Berlijn, Evangelisches Zentralarchiv in Berlin, Bestand 84 (voortaan EZA/84), 41; Bé Ruys (red.), *Ein Zeitalter wird besichtigt. Ein kleines Kapitel ökonomischer Geschichtsschreibung* (Berlijn 1989) 39; Horst Dohle, Joachim Heise en Rimco Spanjer, *Der Geschichte ins Gesicht sehen. Zum 80. Geburtstag von Bé Ruys. Autobiographische Skizzen, Erinnerungen und Betrachtungen* (Rothenburg 1997) 41-43.
- 3 Waldemar Krönig en Klaus-Dietmar Müller, *Anpassung, Widerstand, Verfolgung. Hochschule und Studenten in der SBZ und DDR, 1945-1961* (Keulen 1994) 378-382.
- 4 Albrecht Schönherr, *...Aber die Zeit war nicht verloren. Erinnerungen eines Altbischofs* (Berlijn 1993).
- 5 Georges Casalis, Hannes de Graaf e.a. (red.), *Christliche Friedenskonferenz 1968-1971. Dokumente und Berichte* (Wuppertal 1971) 9-12; Hebe Kohlbrugge, 'De "Praagse" Vredesconferentie', *In de waagschaal* 3,6 (18 mei 1974); *Die Christliche Friedenskonferenz. Eine kurze Information und Dokumentation* (Berlijn (Oost) 1981).
- 6 Kohlbrugge, 'De "Praagse" Vredesconferentie'; Gerhard Besier, *Die Staat und die Kirche. Der Weg in die Anpassung* (München 1993) 442-452; interviews met Hebe Kohlbrugge, 9 november 1995, en Bas Wielenga, 5 mei 1997.
- 7 Interviews met Hebe Kohlbrugge, 9 november 1995, en Bas Wielenga, 5 mei 1997.
- 8 J. (=Hannes) de Graaf, 'Afscheid van de Praagse vredesconferentie' en A.J. Rasker, 'Géén afscheid van de Praagse vredesconferentie', *Hervormd Nederland*, resp. 14 en 21 augustus 1971.
- 9 Harm Dane, 'Bé Ruys in Berlijn (1949-1983): zakelijke partijdigheid', *Oost Europa Verkenningen* 65 (februari 1983): 34-41.
- 10 Kohlbrugge, 'Nieuwsbrief aan de werkers in het buitenland', november 1958, EZA/84, 40.
- 11 Brief 25 november 1965 Kohlbrugge aan Ruys, EZA/84, 41.

Jacco Pekelder (1967) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. In 1998 promoveerde hij aan dezelfde universiteit op een studie van de Nederlandse verhouding tot de DDR. Momenteel is hij als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Afgesien van zijn door Uitgeverij Boom uitgegeven proefschrift, *Nederland en de DDR. Beeldvorming en betrekkingen, 1949-1989*, en enkele aanverwante artikelen in Nederlandse en Duitse bundels en tijdschriften, publiceerde Pekelder enkele artikelen over Bismarck en het Duitse Keizerrijk en over de naoorlogse betrekkingen tussen beide Duitse staten. Het in november bij SdU verschijnende Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 1999 zal ten slotte een artikel van zijn hand bevatten over de komst van indische Nederlanders in de jaren vijftig.

Adres: Busken Huetstraat 80, 3532 GV Utrecht, 030 2967200, e-mail: j.pekelder@let.kun.nl

DDR-kunstenaars en het Duitse religieuze verleden

20

jaargang 10, nr 4 - 99 transparent

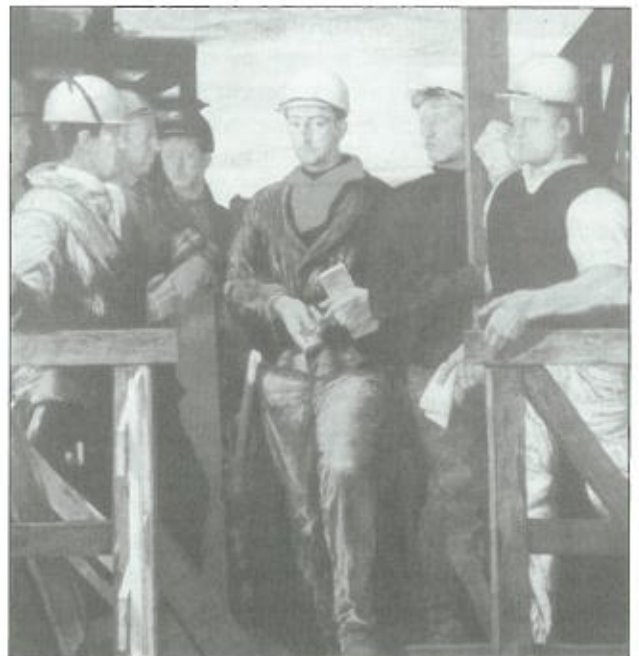
De Duitse Democratische Republiek was een staat gefundeerd op marxistisch-leninistische principes. Haar politieke leiders beschouwden de republiek als de eerste, succesvolle realisatie van een arbeiders- en boerendictatuur op Duitse bodem. Door hun staat in typisch Duitse termen te definiëren en historisch te verklaren, hoopten de Oost-Duitse machthebbers de bevolking te winnen voor het socialistische experiment. De wisselwerking van de historische verklaring voor het ontstaan van de DDR, het Duitse nationalisme en de consolidatie van de Oost-Duitse republiek speelde zich onder andere af op cultureel gebied. In dit essay staat de culturele confrontatie met en de doorwerking van het Duitse verleden in de beeldende kunsten centraal. Konden religieuze thema's daarin ook een plaats krijgen?

- Jonathan Osmond -

Het kunstbeleid in de DDR

Het cultureel beleid in de DDR voor literatuur, muziek, de uitvoerende en beeldende kunst werd bepaald door de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED) en haar afgeleide organisaties. De opleiding van kunstenaars, het gebruik van bepaalde stijlen en thema's, de koop en verkoop van kunstwerken en de interpretatie van kunst (in Oost-Duitse termen 'Kunstwissenschaft' en niet 'Kunstgeschichte') werd niet door vrije marktprincipes of vrije individuele keuzen bepaald. Het kunstbeleid veranderde door de jaren heen, met grote gevolgen voor onderwerpen en werkwijzen van de kunstenaars.

Het dominante voorschrift in de late jaren '40 en '50 was het zogenaamde 'Socialistische Realisme', dat was afgeleid van de Stalinistische politiek in de Sovjet-Unie in de jaren '30, maar dat tevens bewust gebruik maakte van de Russische en Duitse realisten uit de negentiende eeuw. Socialistisch Realisme betekende niet een natuurgetrouwe afbeelding van het dagelijks leven, maar

Werner Tübke, 'Gruppenbild' (1972)

een afbeelding van het 'typische', met een sterke nadruk op de positieve kenmerken van de arbeidersklasse en van de socialistische samenleving. De Communistische Partij van de SU definieerde het 'typische' in 1952 als 'datgene wat het meest compleet en bondig de kern van een sociaal verschijnsel uitdrukt'.¹ De mate waarin het Socialistisch Realisme het officiële monopolie in de vroege DDR bezat, wordt duidelijk gemaakt door de nadrukkelijke uitspraak van premier Otto Grotewohl in datzelfde jaar, dat de arbeidersklasse het brandpunt van de kunst vormde en dat alle andere vormen ontoelaatbaar waren en wellicht zelfs geen kunst genoemd mochten worden: 'Een kunst die niet de bevrijde arbeid, die niet de scheppende mens, de ware Prometheus van de menselijke cultuur, zijn verlangens en lijden, zijn strijd en overwinning in het centrum van haar gehele zienswijze plaatst, is wereldvreemd en we moeten ons serieus afvragen of ze tegenwoordig nog bestaansrecht heeft.'² De consequentie van deze houding was dat abstracte kunst verworpen werd als een instrument van het kapitalisme en Amerikaans imperialisme. Tegenover het afwijzende codewoord 'cosmopolitisch', waarmee dergelijke kunst werd aangeduid, was een deugdelijke rol voor de nationale culturen binnen het Socialistisch Realisme weggezet.

Specifieke Duitse kenmerken waren toegestaan, maar zelfs dan bleven bepaalde stromingen zoals het surrealisme of de 'Neue Sachlichkeit' van de jaren 1920 verdacht.

De praktische uitwerking van dit principe leidde tot een kunst-

---

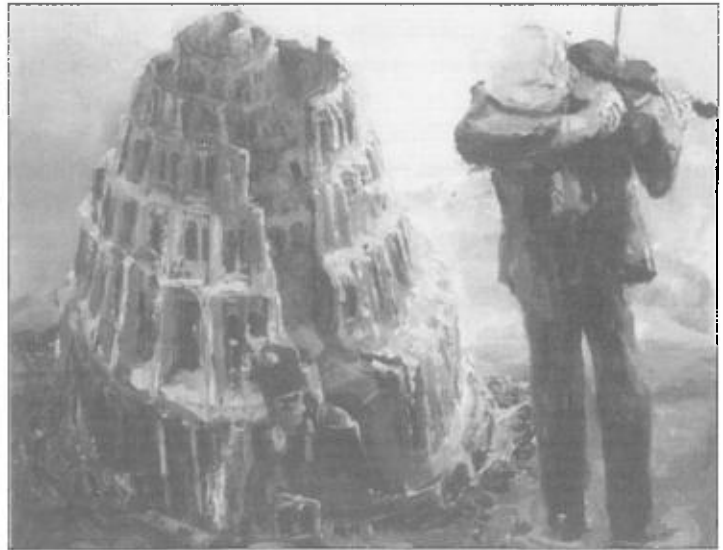
Geen natie kan zonder zijn verleden leven

---

schildercultuur die met eenvoudige vormen de typische heroïsche arbeider, groepen (land)arbeiders, de fabriek, de werkplaats, de industriële stad en de collectieve boerderijen bejubelde. Deze trend werd nog versterkt in de jaren vijftig en zestig door producten van de zogenaamde 'Bitterfelder Weg', die de deelname en uitbeelding van kunstenaars aan industrie en landbouw en het maken van kunstwerken door arbeiders propageerde. Binnen bepaalde grenzen mochten kunstenaars ook verwijzen naar eerdere 'realistische' Duitse meesters, zodat ze nationale en historische verbanden konden leggen.

In de late jaren zestig en vooral nadat de nieuwe secretaris-generaal van de SED, Erich Honecker, in december 1971 proclameerde dat er 'geen taboes' meer bestonden, ontstond er meer ruimte voor verschillende stijlen en onderwerpen. Honecker benadrukte nog steeds het primaat van de socialistische positie, maar beloofde meer vrijheid: 'Wanneer men van de vaste positie van het socialisme uitgaat, kunnen er naar mijn mening op het gebied van kunst en literatuur geen taboes bestaan. Dat betreft zowel kwesties van inhoudelijke vormgeving als van stijl.'³ Deze belofte werd niet altijd gehouden, maar vanaf dat tijdstip tot aan het einde van de SED-heerschappij in 1990 was de Oost-Duitse kunst aantoonbaar gevarieerder. Desondanks werd als officiële lijn gehandhaafd dat de beeldende kunst de wereld, in het bijzonder de socialistische samenleving, op een 'realistische' wijze diende af te beelden. Abstracte kunst en andere experimentele vormen bleven verwerpelijk, waardoor het merendeel van de officieel goedgekeurde kunst in de DDR in een representatieve, figuratieve traditie bleef staan.

Een ander belangrijk kenmerk van de kunstproductie was de formele en traditionele vormgeving van de academische opleiding van kunstenaars, die gebaseerd was op oude meesters en negentiende-eeuwse realisten. De radicale ontwikkelingen van de jaren 1920 die met het 'Bauhaus' in Weimar en Dessau (steden die nu in de DDR lagen) verbonden waren, werden verworpen ten gunste van het nabootsen van oudere stijlen van schilderen. Aangezien er een strikt toelatingsbeleid tot de kunstakademie bestond, waren de mogelijkheden tot experimenteren beperkt. Zelfs in de jaren vijftig namen sommige kunstenaars echter ideeën en stijlen over van de internationale avant-garde (vooral Pablo Picasso) en in het volgende decennium werd het mogelijk om de bijdrage van belangrijke Duitse kunstenaars uit het begin van de twintigste eeuw te verkennen, zoals Lovis Corinth, Otto Dix en Max Beckmann. De staat stond zelfs toe dat 'goedgekeurde' DDR kunstenaars naar het buitenland konden reizen, iets wat het grootste deel van de bevolking onthouden werd. Dit had tot gevolg dat andere invloeden, vooral het werk van oude meesters uit Italië, doordrongen. Rond de jaren zestig was de schilderkunst in de

Bernard Heisig, *Gulliver & the Tower of Babel* (1978)

DDR veel eclectischer geworden, al zij het binnen een traditie die nog steeds 'realistisch' genoemd werd. De politieke verhoudingen maakten het onmogelijk om werken tentoon te stellen die openlijk kritiek uitten op het socialistische systeem.

Als we ons nu wenden tot de afbeelding van historische zaken (in de betekenis van invloeden van eerdere Duitse en buitenlandse kunstenaars, maar ook in de zin van historische onderwerpen) komen we op het spoor van de spanningen en compromissen die er tussen het officiële beleid en de voorkeuren van de individuele kunstenaars bestonden. Het zal blijken dat de kunstenaars zich bewogen tussen de polen van het voldoen aan de officiële formules en het volgen van de eigen agenda.

Historisch besef in de kunst

De drie kunstenaars die we onder de loep nemen zijn Willi Sitte (geboren in 1921), Bernhard Heisig (geboren in 1925) en Werner Tübke (geboren in 1929), hoewel de meeste aandacht aan het werk van Tübke zal worden geschonken.⁴ Na enkele controversiële situaties in hun vroege loopbaan, waarin ze beschuldigd werden te veel af te wijken van het Socialistisch Realisme, werden deze drie mannen gevestigde figuren in de DDR. Ze waren lid van de SED en kwamen terecht op gezaghebbende leerstoelen aan de universiteiten en in de officiële kunstenaarsvereniging, het 'Verband Bildender Künstler', dat in 1952 werd opgericht. Sitte bekleedde tussen 1974 en 1988 het voorzitterschap van deze vereniging. Zij hadden toegang tot materialen en voorzieningen, ontvingen staatssteun voor hun werk en mochten reizen en later zelfs exposeren in het Westen. Dankzij deze privileges kregen ze kritiek te verduren van de kunstenaars in de DDR die niet de voorkeur van de overheid genoten - een kritiek die na het einde van de DDR en de Duitse eenwording in 1990 heftiger is geworden. Hoewel sommige verzamelers in de Bondsrepubliek aangetrokken werden door het exotische van het kopen en tonen van werken uit de DDR, wezen de westerse reacties de officiële DDR kunst van de hand als ouderwets, kritiekloos en onderworpen aan de staat. Kunstenaars die opgeleid waren in de DDR, maar voor 1989 vertrokken, zoals Gerhard Richter, Georg Baselitz en A.R. Penck (pseudoniem voor

Ralf Winkler), maakten echter spectaculair carrière in de Bondsrepubliek en hun werken werden wereldwijd tentoongesteld.

Sitte, Heisig en Tübke bestreken elk een enorm uitgebreide thematiek in hun schilderwerk, hoewel historische thema's steeds sterk vertegenwoordigd waren. Ze kaartten alle drie ook zeer specifiek het belang van het historisch besef aan. Sitte maakte een serie van zogenoemde 'Epochenbilder' die de kenmerken van historische tijdperken in marxistische zin wilden weergeven: de momenten in de geschiedenis waarop een belangrijke verandering in de klasseverhoudingen plaatsvond. Heisig verwees nog specifiek naar het nationale belang van het historische:

'Geen natie kan zonder zijn verleden leven. Zonder verleden is er geen natie en vanzelfsprekend ook geen beeldende kunst, geen architectuur en zijn er ook geen steden. Een natie zonder een geschiedenis is niet in staat kunst voort te brengen.... Ik zal niet beweren dat dit de enige stimulans voor creatieve arbeid is, maar aan de andere kant stelt dit ons wellicht in staat om iets te bereiken dat belangrijke thema's benadert, het maakt het mogelijk voor ons om afstand te nemen van een egocentrische positie, om dingen vanuit een nieuw, gunstig standpunt te bezien en om onze technieken te consolideren'.⁵

Hoewel Tübke ook het belang van betekenisvolle historische tijdperken onderschreef, volgde hij een meer persoonlijke redeneertrant:

Willi Sitte, 'Leuna' 1969.

'Ik streef er naar om realistische periodes in de kunstgeschiedenis te benutten en ze tot leven te laten komen .... Ik voel me op zeer natuurlijke wijze ingebed in de tijd-as ... Het ontbreekt mij aan elk gevoel van historische distantie. Daardoor zijn historische onderwerpen geen geschiedenis voor mij en kan ik ze behandelen alsof ze actuele, zeer persoonlijke gebeurtenissen van vandaag zijn.... Geschiedenis? Natuurlijk, er is niets anders dan geschiedenis'.⁶

Hij maakte van geschiedenis zelfs iets autobiografisch: 'Wanneer ik me depressief voel, kan ik dat historisch ingekleed uitdrukken. Ik hoef dan niet in mijn zelfbeeld te stamelen.'⁷ Alle drie wierpen ze de kwestie van de omgang met het recente

Duitse verleden op. De titels van Sittes schilderij 'Die Gefahren der manipulierten Vergesslichkeit' (1982) en Heisigs schilderijen 'Beharrlichkeit des Vergessens' (1977) en 'Mechanismen des Vergessens' (1981) betekenden een uitdaging voor de Duitse manier van omgaan of negeren van het verleden. Tübke deed iets soortgelijks met zijn serie schilderijen over 'Lebenserinnerungen des Dr. jur. Schulze' (zeven versies tussen 1965 en 1967). De benaderingen van de drie kunstenaars verschilden echter sterk. Sitte en Tübke richtten hun kritiek op de Bondsrepubliek, Sitte het sterkst, hij leefde zich nog meer in dan Tübke. Hij stelde consumptiedrang en zelfzucht op één lijn met kapitalistische meedogenloosheid en de weigering om de misdaden van het verleden toe te geven. Naast zijn historische afwijzingen van het militarisme staan zijn werken uit de jaren zestig die tegen de Amerikaanse oorlog in Vietnam gericht waren. Tübke schilderde de fictieve advocaat Schulze af als een symbool van de gecompliceerde positie van de rechterlijke macht in de rechteloosheid van het Nazi-tijdperk, terwijl hij tegelijkertijd een continuïteit suggereerde tussen het 'nazi-recht' en het juridische en politieke personeel van de BRD. In zijn werk 'Beharrlichkeit des Vergessens' zette Heisig de afleiding van modern amusement en seksuele beleving af tegen de verschrikkingen en verminkingen van de oorlog, vooral door Otto Dix's beeld van de Eerste Wereldoorlog uit 1932 te citeren. In alle drie de gevallen is er sprake van een veroordeling van de persoonlijke weigering om te herinneren en om verantwoordelijkheid te nemen, maar ook van de algemene maatschappelijke weigering. De maatschappij die ze bekritiseerden, was echter niet van de DDR, maar van de BRD.

De reikwijdte van de historische thema's die de drie kunstenaars behandelen, is te groot om hier gedetailleerd te kunnen bespreken. Alle drie hielden ze zich bijvoorbeeld op verschillende manieren bezig met thema's uit de Duitse en internationale arbeidersbeweging die overeenkwamen met het ethos van de DDR, maar die niet altijd direct door de autoriteiten werden geaccepteerd. Heisig schiep en herschiep scènes uit de revolutie van 1848 in Duitsland en de Parijse Commune van 1871. Tübke vervaardigde in het begin van de jaren zestig minstens vijf versies van de geschiedenis van de Duitse arbeidersklasse. Sittes productie van schilderijen met arbeiders en brigades was enorm. Hij schilderde tevens twee grootschalige doeken met de Leunafabriek als onderwerp. Dit werk, hoe belangwekkend ook, komt hier niet aan de orde. Ik concentreer me hier op het onderwerp van de renaissance en reformatie in centraal Europa.

Renaissance en reformatie

Werner Tübke is degene van deze drie kunstenaars die het meest in verband wordt gebracht met het afbeelden van de renaissance en reformatie. Al in 1959 omschrijft hij zijn houding als volgt:

'Mijn voorbeelden zijn de meesters van de Duitse Renaissance, preciezer gezegd, de artiesten die met alle kennis van vorm, gevoel voor stijl en onbetwistbaar vakmanschap de zichtbare verschijningswereld in die traditie betrekken, waardoor die verandert, zodat zelfs het kleinste motief nooit een afbeelding is, maar steeds gedragen en doordrongen wordt van een verzekerde, betekenisvolle traditie'.⁸

Hij was in het bijzonder geïnspireerd door overgangperiodes, waarin nieuwe conflicten uitgedrukt werden met behulp van oude vaardigheden. Voordat ik me aan een nauwkeuriger beschrijving van zijn werk waag, is het goed om op te merken dat ook Sitte en Heisig soortgelijke thema's hebben aangedurfd. Sittes hommages aan schilders uit het verleden betroffen Michelangelo, Titiaan, Raphaël en Grünewald. In een belangrijk doek verwerkte hij radicaal en bijna onherkenbaar Albrecht Dürers 'Ritter, Tod und Teufel' (1513) tot 'Mensch, Ritter, Tod und Teufel' (1969/1970). De toevoeging in de titel was bedoeld om het belang van het socialistisch humanisme in contrast met het kapitalistische imperialisme te symboliseren. Beide systemen beeldde hij in de twee delen van het doek af. Volgens Sitte trok hij de lijn door van Dürers ridder tot het moderne militarisme.⁹ Heisig gebruikte diverse malen het beeld van Pieter Bruegel van de 'De torenbouw van Babel' uit 1563. Het doemt bijvoorbeeld op als symbool van de menselijke ijdelheid in de schilderijen 'Neues vom Turmbau' (1977), 'Gulliver und der Babelturm' (1978) en 'Sterbender Ikarus' (1978/1979) - een doek dat aangrijpende beelden uit verschillende culturen met elkaar verbindt. De geveugelde figuur die valt en lijdt is neergezet als een ondersteboven gekruisigde Christusfiguur tegen de achtergrond van een oudtestamenteisch bouwwerk.

De verbindingslijn met Tübke is de toren van Babel, die op een dramatische wijze naar voren komt in zijn panorama van Bad Frankenhausen, oorspronkelijk getiteld als 'Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland' (1987), waarvan ik een aantal kenmerken wil bespreken. Men moet het Frankenhausen Panorama zien om het te geloven.¹⁰ Het ronde schilderij met gigantische afmetingen bestrijkt 1700 vierkante meter en is gehuisvest in een rond bouwwerk dat speciaal voor dit kunstwerk werd gebouwd. Het gebouw, dat zich verder architectonisch niet bijzonder onderscheidt, bevindt zich op de heuvel boven Bad Frankenhausen in de deelstaat Thüringen, ongeveer 100 kilometer ten westen van Leipzig. Vlakbij staat een ander enorm groot Duits nationaal monument, het Kyffhäuser Mahnmahl, dat de laatste rustplaats van Fredrick Barbarossa (ca. 1122-1190) aangeeft. Over deze welhaast mythische figuur uit de Duitse geschiedenis zegt een legende hij slaapt totdat Duitsland hem nodig heeft. De plaats had daardoor al een suggestieve lading in verband met het Duitse verleden. De concrete aanleiding voor deze locatie was echter het gegeven dat hier op 14 en 15 mei 1525 de slag van Frankenhausen werd uitvochten, waar de boeren en landlieden die in grote getale in oproer kwamen uit onvrede met de sociale en religieuze omstandigheden vernietigend verslagen werden door de troepen van de Duitse prins. Een van de belangrijkste leiders van deze Boerenoorlog was de radicale protestantse hervormer Thomas Münzer (1490-1525). Met zijn foltering en executie eindigde de opstand.

In de geschiedschrijving van de DDR markeerde de Boerenoorlog en zijn brute einde bij Frankenhausen een belangrijk moment in de Duitse geschiedenis. De slag werd als zodanig vastgelegd door Friedrich Engels, de eerste marxist, in zijn boek van 1850 over de Duitse Boerenoorlog. Engels beschouwde deze oorlog als een vroege revolutie van de bourgeoisie, aangezien de uitdaging die de Boerenopstand voor de Duitse staten betekende, een omwente-

ling in de klasseverhoudingen veroorzaakte. De opstand stelde niet alleen het gezag van de rooms-katholieke kerk op de proef, maar ook dat van de nieuwe protestantse prins. Het oproer vond echter plaats in een tijd waarin de bourgeoisie in marxistische zin nog niet voldoende ontwikkeld was om kapitalistische omstandigheden te kunnen scheppen. Daarom was deze opstand gedoemd te mislukken, maar het bepaalde wel de richting van de volgende fase in de Duitse geschiedenis.

Tübkes vreemde meesterwerk was een opdracht van de staat om de 450ste verjaardag van het einde van de Boerenoorlog te herdenken in 1975. De kunstenaar kreeg deze taak toegewezen in 1976 en kon vijf jaar later een versie tonen die een tiende van de uiteindelijke omvang had en grote aandacht trok. Met talrijke helpers bracht Tübke zijn ontwerp over op enorme canvassen die

---

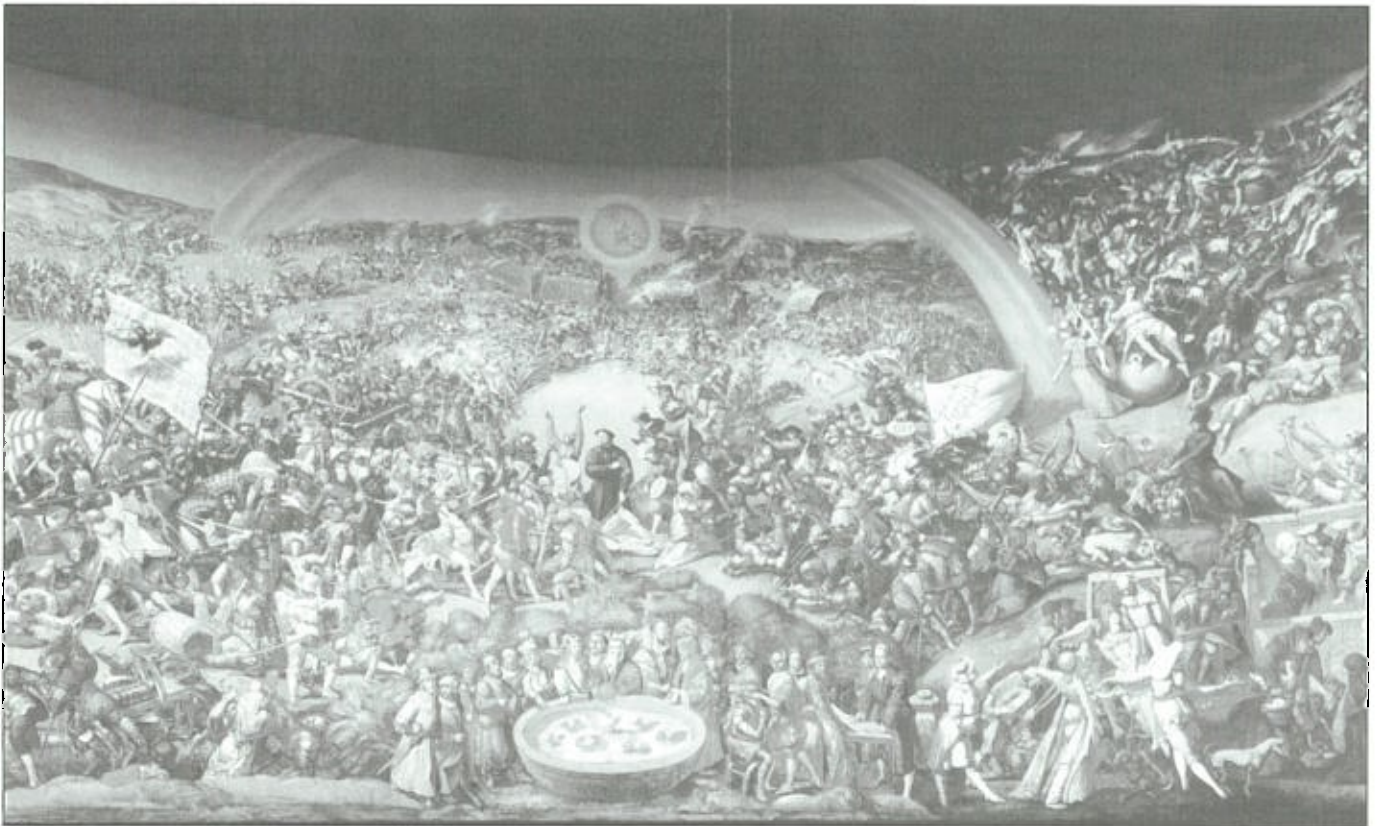
Zonder het christendom te omarmen, want dat deden ze beslist niet, konden de kunstenaars niet om de Christusfiguur heen als symbool van menselijk lijden

---

speciaal uit de SU werden geïmporteerd. Na talrijke technische moeilijkheden en steeds toenemende kosten kon hij op 16 oktober 1987 zijn werk signeren. Op 14 september 1989, precies op tijd om de vijfhonderdste geboortedag van Thomas Münzer te vieren, kon het publiek het resultaat aanschouwen. Twee maanden later viel de muur. Het was een staaltje van historische ironie dat deze gigantische verbeelding van het einde van de middeleeuwen het bizarre hoogtepunt vormde van de culturele erfenis van een stervende republiek.

Het was Tübke's bedoeling om op allegorische, maar politiek geladen wijze, de radicale verandering neer te zetten die zich in de periode van renaissance en reformatie had voltrokken. Dat was een tijd geweest van sociale aardverschuiving, economische expansie, ontdekkingsreizen, wetenschappelijke vindingen en vernieuwing van denken en kunst. Een van de vele brandpunten in het panorama, dat geen centrum kan hebben, is de samenkost rond een bron van de artistieke, religieuze en humanistische leiders, zoals Riemenschneider, Dürer, Luther, Cranach de Oude, Melanchton en Erasmus. Apart van hen staat de 'heid' van het stuk, Thomas Münzer, die twee keer opduikt, een keer al prekend en een keer in het heetst van de strijd. Münzer wordt als boerenleider neergezet, de tegenpool van Luther die de boerenopstand heftig verwierp en de prins steunde.

Dit religieuze aspect is in feite een van de meest interessante kenmerken van het panorama. Niet alleen beeldt het de confrontatie uit tussen de posities van Münzer en Luther, het werk bevat een veelheid aan bijbelse en eigentijdse religieuze beelden. Dit lijkt ver van het Socialistisch Realisme af te staan. Religieuze iconografie kwam echter vaak voor in de DDR-kunst, zoals het werk van Sitte en Heisig laat zien. Men kan denken aan de schilderijen van Sitte 'Leuna 1921' en 'Leuna 1969', respectievelijk uit 1966 en 1969, die de ontwikkeling van de Duitse arbeidersklasse van onderdrukking naar bevrijding als onderwerp hebben. Op deze schilderijen wordt de arbeider als een driehoofdige drie-eenheid

Werner Tübke, Een deel van het panorama van Bad Frankenhausen, oorspronkelijk 'Die frühbürgerliche revolution in Deutschland' genoemd (1987)

24

en de arbeidster als een madonna afgebeeld. De kruisiging komt vaak voor in Heisigs werk, het duidelijkst in zijn 'Ölberg' (1989) waarop een gemartelde Christusfiguur en andere voorbeelden van godsdienstige vervolging te zien zijn. Volker Stelzmann, geboren in 1940 schilderde een afneming van het kruis (1979), waarin in het gezicht van een van de twee misdadigers zonder twijfel dat van Adolf Hitler te herkennen is. Ook Tübkes oeuvre telt talloze christelijke symbolen, bijvoorbeeld in het groepsportret uit 1972. Hij schilderde een traditionele Oost-Duitse brigade, bestaande uit een groep bouwvakkers op een steiger, maar iconografisch is hier duidelijk sprake van Christus, omringd door zijn discipelen.

Een terugkerend thema is dat van de menselijke ijdelheid, maar er is geen besef van de verlossing door Christus

Religieuze thema's weer 'salonfähig'

Hoe is dit gebruik van religieuze beelden in de DDR kunst te verklaren? Aan de ene kant is het een aspect van eclectische toe-eigening van thema's, onderwerpen en symbolen uit een oudere Europese traditie. Het zou moeilijk geweest zijn om eer te bewijzen aan de grote figuren uit het verleden (inclusief de meer recente zoals Max Beckmann) zonder hun religieuze beelden te gebruiken. Op dezelfde wijze heeft de klassieke thematiek zijn weg gevonden in de kunst die gewoonlijk de DDR ideologie echo-

de. Maar er zijn ook andere dimensies. Zonder het christendom te omarmen, want dat deden ze beslist niet, konden de kunstenaars niet om de Christusfiguur heen als symbool van menselijk lijden. Luther en Münzer staan model voor de twee kanten van de religieuze reformatie; de een kiest de kant van de autoriteiten, de ander die van de vertrapte menigte. En de kerk zelf wordt aangevallen als een instrument van onderdrukking door ideologie en staat. Het is overigens interessant om te zien dat de ontwikkeling van religieuze thema's parallel liep aan de politieke veranderingen in de DDR. In 1978 sloot Erich Honecker een akkoord met de leiders van de protestantse kerken in de DDR over de relatie tussen kerk en staat dat de 'kerk in het socialisme' grote speelruimte toekende. Afwijkend van de tot dan toe gebruikelijke belasting van de hervormer werd in 1983 de vijfhonderdste geboortedag van Luther gevierd, wat de relatieve neutrale plaats van Luther op het panorama kan verklaren. Luther, die op het grondgebied van de DDR was geboren en die banden had met veel andere plaatsen in het land, werd (net zoals Bismarck en Frederik de Grote) als conservatief, die niettemin een progressieve rol speelde in de gang van de Duitse geschiedenis, in ere hersteld. Wittenberg, de plaats van de 95 stellingen, werd in de jaren '80 uitvoerig gerestaureerd en stond voortaan als 'Lutherstadt Wittenberg' bekend. De Wartburg bij Eisenach, waar Luther het Nieuwe Testament vertaalde, werd tegen hoge kosten hersteld, evenals sommige kerkgebouwen in Berlijn, Greifswald en elders, al kregen deze niet altijd een godsdienstige bestemming. De SED wilde de kerken binnen de perken van de overheidssteun houden en de kritiek vanuit de kring

van evangelische christenen onschadelijk te maken. Deze opzet mislukte jammerlijk en de kerken speelden de hoofdrol in de revolutie van 1989.

Ais we terugkeren naar het panorama, zien we Tübkes kritiek op de rooms-katholieke kerk, die gebaseerd is op zestiende-eeuwse protestantse beelden, terug in het hele stuk. In het wintertaferel op het panorama, dat aan Bruegel's sneeuwlandschappen doet denken, is een groep keuterboertjes geschilderd als onderworpen. Eén van hen kruipt door de sneeuw onder de last van een bijbel op zijn rug. Een andere figuur achter hem buigt zich om een kruis te laten zien dat in zijn rug is gestoken. Overal op het schilderij zijn monniken, priesters en bisschoppen te zien in posities van gezag en overdaad. De paus zelf verschijnt diverse malen, één keer in lompen, maar met zijn mijter nog op, als een van de gekruisigde misdadigers. De anti-katholieke beelden vallen bijgeloof en gezag aan, maar ook de protestantse prinsen wordt de roede niet gespaard. Zij worden afgebeeld als onderdrukkers van de armen. Alleen Münzer neemt het voor de arme boeren op.

Een lijst met alle religieuze verwijzingen zou te lang worden. Om er een aantal te noemen: Adam en Eva, de regenboog, de toren van Babel, engelen, de madonna, Pontius Pilatus, de kruisiging en het laatste oordeel. Veel figuren zijn gebaseerd op bestaande houtsnijwerken en schilderijen. Een terugkerend thema is dat van de menselijke ijdelheid, maar er is geen besef van de verlossing door Christus. Tübke gebruikt religieuze beeldspraak, maar neemt geen godsdienstig standpunt in. Het uiteindelijke effect is dat van een religieuze klasse-maatschappij die een uiterst pijnlijk veranderingsproces ondergaat. Had de SED beoogd om een positieve boodschap over te brengen aan het volk van de DDR, moet ze verbijsterd hebben gestaan voor het resultaat. Tübkes beeld is vol pijn, strijd, stomheid, ijdelheid, wreedheid en somberheid.

Slotopmerkingen

Ik heb hier slechts een paar aspecten van de 'historische' werken van Tübke, en in mindere mate van Sitte en Heisig, behandeld en claim ook niet een algemene interpretatie van de beeldende historische interpretatie in de DDR, laat staan van de Oost-Duitse kunst in zijn geheel, te kunnen geven. Wat ik helder heb willen maken, is dat Willi Sitte, Bernhard Heisig en Werner Tübke elementen uit het verre en nabije Duitse verleden aangesproken hebben op een manier die tegelijk overeenkwam met het officiële Oost-Duitse cultuurbeleid en dat beleid ontsteeg. Zij benutten hun technische talenten om een hoeveelheid aan stijlen en individuele artiesten in hun werk op te nemen, variërend van elementen uit de Duitse, Vlaamse en Italiaanse Renaissance, het Italiaans maniërisme, Goya en Courbet, het negentiende-eeuwse realisme en impressionisme in Duitsland, Picasso en de surrealisten tot de expressionisten, Otto Dix en Max Beckmann. Vanuit westers perspectief was het probleem met dit eclecticisme echter dat het een gemakzuchtige zwerftocht door de Europese figuratieve kunst suggereerde, beschermd door een autoritaire staat, die tot het einde toe weigerde om de 'realistische' interpretaties van het verleden en heden te laten betwisten. Er was nauwelijks sprake van radicale experimenten of kritiek op het systeem, waarbinnen de kunstenaars opereerden. Hun behandeling van Duitse historische thema's was dramatisch, maar beperkte zich tot door de

staat goedgekeurde gebieden. Politieke en sociale kritiek richtte zich op het verleden en over de grens heen, in het bijzonder op het Derde Rijk en de Bondsrepubliek.

Hoewel deze kunstenaars zich aan de ideologie van de DDR aanpasten, moet hun persoonlijke betrokkenheid bij de thema's die zij aangrepen niet in twijfel worden getrokken. Vanwege het stigma dat er aan 'officiële' kunst in een dictatoriaal systeem kleefte, is het echter moeilijk om de oprechtheid van de kunstwerken te bepalen, ook nadat dat systeem opgehouden heeft te bestaan. Neem het klaaglijk schilderij van Willi Sitte 'Ein Mann auf seiner Vergangenheit sitzend' (1991), waarop een naakte, gezichtsloze oudere man zittend op een skelet is afgebeeld. Met welk verleden confronteert Sitte ons hier: met het Derde Rijk, de DDR of beide? Is hier sprake van een echt besef van individuele en collectieve verantwoordelijkheid voor de rampen uit het Duitse verleden of is het slechts een treurige, persoonlijke reflectie van Sitte op zijn verlies van status en prestige?

* Vertaling Hans Krabbendam

Noten

- 1 Ullrich Kuhirt (red.), *Kunst der DDR 1945-1959* (Leipzig 1982) 138.
- 2 *Ibid.*, 116.
- 3 Martin Dams, *Malerei der DDR: Funktionen der bildenden Kunst im Realen Sozialismus* (Reinbek 1991) 246.
- 4 Voor representatieve collecties van hun werk, zie: Willi Sitte, *Epochenbilder. Gemälde, Zeichnungen, Druckgraphik* (Berlin [Ost] 1986), Wolfgang Hütt, Willi Sitte: *Gemälde 1950-1994* (Bönen 1995), Jörn Merkert en Peter Pachnicke (red.), *Bernhard Heisig: Zeiten zu leben* (Bielefeld 1994), Karl Max Kober (red.), *Reformation - Revolution: Panorama Frankenhäuser. Monumentalbild von Werner Tübke* (Dresden 1988), Günther Meissner, *Werner Tübke: Leben und Werk* (Leipzig 1989).
- 5 Voordracht op het zevende congres van de kunstenaarsvereniging van de DDR, 1978, geciteerd in Gabriele Wittrin (red.), *Tradition & Renewal: Contemporary Art in the German Democratic Republic* (Oxford 1984) 42.
- 6 Interview met Detlev Lücke, 1982, geciteerd in Wittrin, *Tradition & Renewal*, 58.
- 7 Kober, *Reformation - Revolution*, 10.
- 8 Meissner, *Werner Tübke*, 71.
- 9 Willi Sitte, *Epochenbilder*, 74.
- 10 Zie Kober, *Reformation - Revolution* voor een gedetailleerde bespreking van het panorama met talrijke illustraties.

Dr. Jonathan Osmond (1953) is hoogleraar Moderne Europese Geschiedenis aan de Universiteit van Cardiff in Wales. Hij publiceerde veel over moderne Duitse agrarische geschiedenis, over de geschiedenis en de politiek van de DDR en Duitse kunstgeschiedenis. Hij schreef onder meer het boek *German Reunification: a Reference Guide and Commentary* (Longman 1992).

Adres: School of History & Archeology, University of Wales, Cardiff, P.O. Box 909, Cardiff, CF1 3XL, Wales, e-mail: Osmond@cardiff.ac.uk

Abraham Kuyper is niet dood

*Interview met Jeroen Koch,
de beoogde Kuyper-biograaf*

Het was voor de redactie van *Transparant* een verrassing te horen dat aan Jeroen Koch is gevraagd de biografie van 'Abraham de Geweldige' te schrijven. Dr. J.P.M. Koch (1962) is universitair docent bij de afdeling Cultuur-, mentaliteits- en ideeëngeschiedenis na 1500 aan de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde in 1994 op een dissertatie over de Duitse historicus Golo Mann. Hij houdt zich bezig met intellectuele geschiedenis van de 19e en 20e eeuw, ideeëngeschiedenis en historiografie. Daarnaast heeft hij belangstelling voor de Europese literatuur van de laatste anderhalve eeuw. Koch is oorspronkelijk van katholieke huize.

**- Beatrice Jansen - de Graaf en
Ton van der Schans -**

Hoe is men eigenlijk bij Jeroen Koch gekomen?

In Utrecht wordt actief voor de zogenaamde derde geldstroom geworven. Aan de faculteit Geschiedenis is een Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur verbonden dat zich o.a. bezig houdt met contractresearch. Het instituut hoorde van de Kuyperstichting, die verbonden is met het CDA, dat men op zoek was naar een Kuyper-biograaf. Dat is natuurlijk een prachtige opdracht. Prof. dr. W.W. Mijnhardt van de afdeling cultuurgeschiedenis wilde die opdracht graag in huis halen en benaderde mij afgelopen december. In principe is het een toezegging voor een jaar. We hebben afgesproken dat ik een pilotstudie schrijf, een soort synopsis vooraf, om te kijken of we daarna verder gaan. Ik zal mijn keuzen in de benadering van het

thema bespreken en enkele oriëntatiepunten uiteenzetten. Het kan zijn dat ik na afloop van die periode zeg dat ik er geen vat op heb kunnen krijgen. En beetje koudwatervrees bezit ik eerlijk gezegd wel. Ik kom namelijk niet uit gereformeerde kring en moet een grote achterstand inhalen.

Kon het fonds niemand vinden uit de eigen achterban?

Ik weet slechts dat de Kuyperstichting binnen haar eigen kring niemand kon vinden. Ik kan me voorstellen dat er buiten de Kuyperstichting in Amerika historici zijn die zich met Kuyper bezighouden. In de VS heeft hij nog een grote actuele status. Dat werkt overigens zeer bevreedend op mij. Voor een modern historicus is het raadselachtig hoe 19^e eeuwse vraagstukken honderd jaar later in bepaalde kringen nog steeds actueel kunnen zijn.

Toch verbaast het ons dat mensen die zo ingevoerd zijn in de materie als de VU-historicus dr. G.J. Schutte of dr. J. de Bruijn de opdracht niet aannemen en een buitenstaander als jij wel. Wat kan jij aan de bestaande Kuyper-literatuur toevoegen?

In de eerste plaats ben ik niet de persoon om hiaten in de secundaire Kuyper-literatuur aan te wijzen. Dat is zo'n enorme lawine, daar kom je niet snel doorheen. Ik heb twee andere doelen. Mijn eerste insteek is het ontwikkelen van een synthese. Ik wil de belangrijkste en meeste recente publikaties bij elkaar brengen en een visie op Kuyper ontwikkelen. Mijn tweede ambitie is het begrijpelijk maken van Kuyper voor een algemeen publiek, niet slechts voor een gereformeerd, katholiek of anderszins gespecificeerd volksdeel, maar voor een breed lezerspubliek. Weinig mensen weten nog meer wat voor rol religie in Nederland speelde, hoezeer onze vaderlandse geschiedenis met de geschiedenis van de kerk verweven was.

Waarom is die synthese niet eerder geschreven? Zelfs kerkhistorici als dr. C. Augustijn en dr. J. Vree hebben tot nog toe geen definitieve conclusies durven trekken.

Ik denk dat dat allereerst te maken heeft met de status die Kuyper nog steeds bezit binnen de gereformeerde wereld. Door hem samen te vatten, is men bang de nuances uit het oog te ver-

liezen. Ook heeft men bijvoorbeeld vaak gewaarschuwd voor het terugprojecteren van latere ideeën van Kuypers naar zijn eerdere leven. Er was een permanente flux van ideeën bij Kuypers gaande. Daarom is het moeilijk om hem in een paar woorden te karakteriseren. Het ontzag voor de man heeft gereformeerde historici verhinderd om zich toch aan een bondige synthese te wagen.

Stonden ook praktische bezwaren zo'n synthese niet in de weg? Was het eenvoudigweg niet te veel voor één mens om alles te lezen en de definitieve synthese te schrijven?

Met dat probleem zat ik natuurlijk ook bij mijn onderzoek naar de Duitse historicus Golo Mann, zoon van de beroemde schrijver Thomas Mann. Je moet je beperken. De familie Mann was een "industrie", over de familieverhoudingen zijn talloze studies verschenen. Ik wilde niet weer in clichés over Golo's achtergrond vervallen en heb me hoofdzakelijk gericht op een intellectuele geschiedenis. Biografische beschrijvingen liet ik achterwege. Ik zal ook geen vertelbiografie over Kuypers schrijven. Biografische elementen zal ik wel noemen, maar daar besteed ik verder weinig aandacht aan. Ik ga niet uitgebreid op Kuypers verlovingscorrespondentië in en laat mijn voorgeschiedenis en stamboom pas bij Kuypers vader beginnen.

Ook mensen die een beschrijving van de ontwikkeling van Kuypers theologische denkbeelden verwachten, zullen bedrogen uitkomen. Dan had het fonds een theoloog met historische vaardigheden moeten aantrekken. Naar aanleiding van de secundaire literatuur zal ik mij een beeld vormen over Kuypers dogmatiek. Pas als ik controverses in die literatuur ontdek, ga ik dieper op zijn theologische denkbeelden in. Kuypers was ook een politiek denker en politicus. Zijn beginselen zette hij in als politiek instrument. Ik zal mij voornamelijk richten op die wisselwerking tussen Kuypers kennis van theologie, filosofie en ideeëngeschiedenis en de praktijk van de politiek.

Noodgedwongen zal ik ook een beperking in het aanwezige primaire en secundaire bronnenmateriaal aanbrengen. Ik begin met het bestuderen van de recente literatuur over Kuypers, laten we zeggen vanaf 1960. Dan komen de uitgegeven correspondenties waarin Kuypers een rol speelt aan bod. Ten derde kan ik er niet omheen om biografieën over mensen in Kuypers omgeving te lezen, zoals Groen van Prinsterer, koningin Wilhelmina - met wie hij zoals bekend niet zo'n beste relatie had. Pas wanneer ik hiaten ontdek in de bestaande literatuur, duik ik de archieven in. Voor een epiloog over bijvoorbeeld de Kuypers-mythe is het wellicht interessant om het stof in de archieven van het Reformatorisch- of het Nederlands Dagblad te laten opwaaien.

Kun je eigenlijk wel iets over Kuypers zeggen als je zijn 'Confidentie' niet hebt gelezen? Moet je hem niet eerst in zijn diepste bedoelingen begrijpen? Je kunt Kuypers toch niet beperken tot een politicus of stra-

teeg in een woelige tijd? Is dat niet een te moderne aanpak?

Dan zou ik mijn pen moeten neerleggen. Ik kan Kuypers niet in zijn ziel kijken, maar ik geloof wel dat ik iets zinnigs over hem kan zeggen. Overigens moet je bij Kuypers 'Confidentie' een paar kanttekeningen plaatsen. Het autobiografische portret wat hij daarin van zichzelf geeft, vertoont hier en daar mythomane trekken. Het is een persoonlijke weergave achteraf van wat hem gevormd heeft. Wat is authentiek? Hij stelde het beeld dat er van hem gedurende zijn leven reeds bestond zelf voortdurend bij. Dan weer waren het zijn periodes van zware ziekte, dan weer zijn ontmoeting met Pietje Baltus of de roman van Miss Yonge die hij had gelezen waardoor hij tot inkeer kwam. Hij schrijft immers pas in 1914 over de gesprekken met Pietje, terwijl die al jaren eerder plaats hadden gevonden. Ik geloof wel dat Kuypers tussen 1863 en 1867 in de ban is geraakt van de nieuwe orthodoxie, maar wat er authentiek van is in de periode erna, is de vraag.

Waar moet volgens jou een biografie aan voldoen? Deel je de opvatting van Puchinger dat geschiedschrijving een vorm van geestelijke conversatie is,

en dat het schrijven van een biografie méér is dan alleen ambachtelijk handwerk en dat je een relatie moet krijgen met je onderwerp? Een verstokte atheïst had bijvoorbeeld nooit zo'n prachtige biografie over Alberdingk Thijm kunnen schrijven als Michel van der Plas gedaan heeft.

De verwondering moet je als drijvende kracht behouden. Je moet je blijven afvragen wat Kuypers nu bewoog. Te veel identificatie met je thema leidt echter wellicht juist weer tot te veel sympathie en daardoor tot een vertekening van de persoon. Ik kom inderdaad uit een andere wereld dan Kuypers. Ik zal daarom ook geen literaire vertelbiografie over hem schrijven in de zin van Puchinger. Maar als buitenstaander kan ik wel op een hele andere manier naar Kuypers en zijn omgeving kijken. Wat mij bijvoorbeeld zo fascineert is de tegenstrijdigheid tussen de sterk cerebrale omgang met het geloof enerzijds en de poging om te geloven als een

kind, de totale overgave, anderzijds. Deze tegenstrijdigheid heb ik als probleem nog niet teruggevonden bij Puchinger of Augustijn, terwijl de spanning tussen ratio en geest juist een hele interessante insteek zou zijn. Volgens Vree is Kuypers geloof op autoriteitsargumenten gebaseerd. Is dat niet erg leeg? Bij schrijvers en filosofen als Dostojewski en Kierkegaard zie je enorme geloofstwijfels. Toch schijnt voor hen die twijfel juist een bron om te geloven te zijn. Bij Kuypers daarentegen merk ik een afkeer van twijfel op. Hij laat nauwelijks bijbelkritiek toe. Daar zou ik wel eens dieper op in willen gaan.

Je klinkt heel enthousiast, hoewel je zelf geen relatie hebt met je onderzoeksobject. Zou je dat enthousiasme en die energie ook kunnen opbrengen voor een heel ander onderwerp? Bijvoorbeeld voor een biografie over Karl Marx, of Sigmund Freud?

Ik ben erg enthousiast over de opdracht, omdat het een intellectu-

Dr. A. Kuypers op latere leeftijd

ele biografie betreft. Mijn sterke kanten liggen op het vlak van de ideeëngeschiedenis. Maar Kuyper zelf boeit mij ook. Het intellectuele spanningsveld waar hij zich in bewoog is zo interessant. Het was een tijd waar de secularisatie inzette, waar geloofstwijfel bloeide. Nieuwe theologieën, zoals de historiserende bijbelwetenschap, deden hun intrede in domineesland. Kuyper hield zich daarmee bezig. Hij was een intellectuele veelvraat, las Nietzsche, Darwin en Multatuli. Kuypers kontekstualiteit is daardoor een interessant en relevant studieobject. Bovendien is er nog nooit een synthese over Kuyper verschenen en over Marx en Freud wel.

Een synthese dus van de bestaande Kuyper-literatuur. Wat is het nieuwe daarvan? Zit het moderne publiek daarop te wachten?

Als historicus richt je natuurlijk altijd op een geïnteresseerd publiek en niet op het talkshow-volk. Afgezien daarvan is Kuyper zoals reeds gezegd een centrale figuur in de Nederlandse geschiedenis. Hij schiep het gereformeerde volksdeel, hij was de bron van de verzuiling en het verzuilde geschiedbeeld. Wat was de natie, wie behoorde daartoe, welke tradities ontstonden er? Dat zijn 'moderne' onderzoeksvragen. In mijn studie zal ik het 'nieuwe' begrip 'invention of tradition' integreren. Ook nieuw is de aandacht voor Kuypers politieke stijl. Het dramatiseren van het politieke handwerk is typisch voor de tweede helft van de 19^e eeuw. Men brak met de liberale, regenteske en steriele manier van politiek bedrijven. Kuyper blonk uit in die nieuwe stijl. Hij etaleerde persoonlijke gevoelens en wist daarmee zijn achterban te mobiliseren. Daarmee verwant is het vraagstuk hoe Kuypers beginselen zich verhielden tot zijn manier van politiek voeren, tot zijn tactische optreden. Was Kuyper 'Gesinnungs-' of 'Verantwortungsethiker'?

Over Duitsland gesproken, ga je ook op Kuypers verhouding tot Duitsland in?

Over Kuypers vermeende antisemitisme en verwantschap met Duitse protestanten heeft Roel Kuiper al het een en ander gezegd. Natuurlijk had Kuyper ook raciale denkbeelden. Dat was 'normaal' in die tijd.

Overigens hoeft het beeld dat er over Kuypers verhouding met Duitsland bestaat een correctie. Hij werd voornamelijk geïnspireerd door de Britten en Amerikanen. Hij las veel in Edmund Burke bijvoorbeeld. Diens conservatisme heeft hem beïnvloed.

We hebben er impliciet al over gesproken, maar kun je al aangeven wat voor beeld je van Kuyper hebt?

Onder voorbehoud - ik ben me nog aan het inlezen - wil ik wel kwijt mijn onderwerp slimmer is dan ikzelf. Wat overigens meestal het geval is bij biografieën. Kuyper was een intelligente, ijdele, grillige en ambitieuze man. Hij schiep zijn eigen beeld en had behoefte aan bijval. Hij was overtuigd van zijn missie en boodschap. Hij was ook zeer gelovig. Zijn geloof vormde voortdurend de kern van zijn leven en was de bron voor zijn politiek en maatschappelijk engagement.

Een laatste vraag: Is het jou ook opgevallen dat Abraham Kuyper vrijwel onmiddellijk tot stellingname voor of tegen dwingt? In zijn eigen tijd, maar ook nu nog zijn er - grof gesproken - slechts twee reacties mogelijk: of men

haat hem, of men vereert hem. Heb jij daar een verklaring voor?

Dat vraagstuk behoort niet direct tot mijn onderzoeksveld, maar ik kan er wel naar gissen. Tot Kuyper was er ruimte voor geloofsverschillen. Er vertoonden zich, afgezien van de Afscheiding, nog geen grote breuklijnen in het Nederlandse kerkelijke landschap. Na Kuyper ontstond er een nieuw patroon van voortdurende beweging en afsplitsing. De discussie over de 'gemeene gratie' leidde tot grote twijfel bij de bevindelijken, die daardoor uit de Kuyperiaanse kerk vielen. De grote schifting had ingezet - hoewel Kuyper, dat moet gezegd worden, niet van plan was geweest met de kerk te breken. Hij had gehoopt dat men hem zou volgen. Over de felle reacties die Kuyper opriep kan ik nog opmerken dat de man zelf een enorme hekel aan lauwhed en aan compromissen had. Wellicht heeft hij die polarisering over zijn persoon die tot op heden voortduurt zelf in de hand gewerkt. Ook zijn buitengewone organisatiedrang heeft daar aan bijgedragen. Binnen het georganiseerde, gereformeerde volksdeel wordt nog steeds zeer energiek gediscussieerd. De bevindelijke stroming is wat mystieker en houdt zich daarom niet zo intensief met politiek en maatschappij bezig. Maar het blijft giswerk wat ik zeg hoor. Ik verwacht overigens ook dat mijn studie emoties zal oproepen. Kuyper is nog niet dood. Er zullen zeker mensen zijn die vinden dat ik Kuyper niet heb begrepen. Zolang men echter redelijk blijft argumenteren, zijn die emoties legitiem.

*Uw stok en uw staf,
die vertroosten mij*

Psalm 23:4

Het bestuur van de Vereniging van Christen-Historici deelt met droefheid mee, dat is overleden

Dr. George Puchinger

1 april 1921 - 15 september 1999

Dr. Puchinger was sinds de oprichting van de VCH lid van het Comité van Aanbeveling en heeft vanaf het eerste uur de initiatiefnemers tot deze vereniging krachtig gestimuleerd in hun voornemens en hen tot op het laatst gediend met waardevolle adviezen. Het bestuur gedenkt in dankbaarheid wat God de vereniging in hem geschonken heeft.

Namens het bestuur van de VCH,

Dr. George Harinck, voorzitter

Dr. Hans-Martien ten Napel, secretaris

's-Gravenhage, 15 september 1999.

Uit de pers

- G.R.W. Ross -

Twee gerenommeerde historici van Zuid-Afrika, Richard Elphick en Rodney Davenport, hebben een boek geredigeerd: *Christianity in South Africa. A Political, Social & Cultural History* (Oxford/Cape Town: David Philip, 1997). Daarin betogen zij dat het christendom in de Zuid-Afrikaanse geschiedschrijving gewoonlijk wordt onderschat. Maatschappelijke veranderingen worden hoofdzakelijk beschreven in materiële termen, terwijl politieke en/of religieuze overtuigingen daarin evenzeer een rol spelen. In het blad *Zuid-Afrika* vraagt 'GJS' in een interessante bespreking aandacht voor dit boek en voor deze onder historici opmerkelijke stellingname. Ik wil er enkele zaken uit doorgeven. De recensent heeft lof voor het boek: 'De Zuid-Afrikaanse geschiedenis is niet alleen het verhaal van *slogans and greed*. Het geloof en de overtuiging van vele christenen, het profetisch getuigenis van diverse kerkgenootschappen - hoe onbepaald en tijdbepaald ook - hebben in Zuid-Afrika getoond kracht te bezitten.'

Toch kleven er ook bezwaren aan het boek. Het behandelt religie volgens de recensent te zeer als alternatief voor hedendaagse radicaal-politieke opvattingen. Ook wordt het onderwerp te sterk gezien vanuit de geschiedenis van de apartheid en de strijd daartegen. Daardoor ontstaan bepaalde eenzijdigheden en vertekeningen. De recensent geeft daarvan een aantal voorbeelden.

In één van de bijdragen in het boek komt de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk aan de orde onder de Verenigde Oostindische Compagnie. Deze bijdrage is geschreven door de Amerikaanse theoloog J.N. Gerstner, auteur van *The Thousand Generations Covenant* (1991). Deze concludeert dat het aan de invloed van deze kerk te danken was, dat in de Zuid-Afrikaanse samenleving van eind achttiende eeuw blank en christen identiek was. Deze opinie was het gevolg van de leer en de praktijk van de Gereformeerde Kerk. Immers, op de synode van Dordrecht (1618/19) was uitgesproken, dat het verbond tussen God en mens beperkt was tot de bloedlijn.

Ondanks allerlei piëtistische opvattingen werd deze veruitwendiging aanvaard in de Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika. In de praktijk betekende dit, dat alleen blanke kinderen ten doop werden gehouden en lidmaat werden, dat slaven en gekleurde mensen buiten de kerk gesloten waren, dat er geen zending werd gedreven, en dat er geen geld of inspanning werd besteed aan onderwijs aan slaven of gekleurde mensen. Hier lag dus een rijke voedingsbodem voor alternatieve religies. Vandaar dat de islam voet aan de grond kreeg in Zuid-Afrika. Het betoog is helder en lijkt sluitend, zeker in het licht van het aanvullende gegeven, dat in de voortrekkers- of boerenrepublieken, die in de loop van de negentiende eeuw tot stand kwamen, deze theologische overtuigingen levend bleven. Rasvooroordelen en sociale tegenstellingen op basis van deze religieuze wortels bleven levend en dominant tot en met de jaren van de apartheidspolitiek. Zo zit het dus.

Of toch niet? Hier begint het ontnuchterende werk van de historicus. De recensent barst van de vragen bij deze redenering: 'Was het de verbondstheologie van Dordt die de slavenkinderen buiten de kerk hield? Welke plaats had de kerk eigenlijk in die tijd? Waren alle blanken - mensen uit allerlei oorden, overtuigingen, gedragingen - lidmaten? Hoeveel slavenkinderen waren er eigenlijk? Was het de kerk die hen weghield van het doopvont? De oude Gereformeerde Kerk en de VOC lieten aan de Kaap en elders de slavenkinderen dopen. Waren het dan de slaveneigenaren, door rasvoordeel of door onverschilligheid geleid? Of waren het de slavenuouders zelf, onverschillig of onkundig?' Feit is in elk geval dat dat Kaapse kleuringenwereld overwegend christelijk is en niet islamitisch.

Net zo goed als elk ander historisch fenomeen heeft het begrip van het calvinisme, hebben kerkelijke en dogmatische voorschriften een historische context nodig. Zonder deze context dragen ze weinig bij aan de verklaring van het heden en zal eerder omgekeerd het heden gaan dienen als een corset voor het verleden, aldus de recensent. In deze val is dit handboek dan ook gelopen. Verklaringen als bovengenoemd vinden hun weg naar het grote publiek. Vanochtend (6 september) meldde

de massa-krant *Metro* nog dat de apartheid een Nederlandse uitvinding is.... Maar het is de vraag of dergelijke opinies bestand zijn tegen een onderzoek naar de feiten, als waar ook in de geciteerde vragen om wordt gevraagd.

VCH lustrum-conferentie "Bilderdijk in meervoud"

Plaats: De Driestar, Gouda

Tijd: Zaterdag 6 november 1999

Prijs: f 25,-

In het najaar bestaat de VCH tien jaar. Graag nodigen we alle leden uit om elkaar te ontmoeten en na te denken over de christelijk-historische traditie. Is het correct om Willem Bilderdijk als vader van deze stroming te zien of was hij zo veelzijdig dat hij ook door andere stromingen kan worden opgeëist? De sprekers laten zien hoe de verschillende stromingen in Nederland met Bilderdijk omgaan. We zien er naar uit u te ontmoeten.

Programma

10.00	Ontvangst
10.30 - 11.00	Dr. J. van Eijnatten over anderhalve eeuw Bilderdijk-receptie
11.15 - 11.45	Dr. Michel van der Plas over de rooms-katholieken (met name Alberdingk Thijm) en Bilderdijk
12.00 - 13.00	Lunch
13.00 - 13.30	Prof. dr. J. de Bruijn over Bilderdijk, Kuyper en Gerretson
13.45 - 14.15	Drs. W. Berkelaar over de liberalen (Busken Huet en Geyl) en Bilderdijk
14.30 - 15.00	Discussie

Aanmelding door f 25,- over te maken op de girorekening van de VCH 2664113 t.n.v. Penningmeester VCH te Nijkerk, cvv lustrum.

Bericht van de VGH onderwijs-werkgroep

Na lange trouwe dienst nam de werkgroep afscheid van onze voorzitter Ronald Polak en oud-bestuurslid Peti van Maldegem-Luteijn. Wij danken hen voor de vele jaren van inzet. Klaas Tippe neemt de plaats van Peti in; voor de overige vacatures zoeken wij nog mensen. Wellicht iets voor u? Belt u dan even met Constant van den Heuvel (0187 - 652760)

De lesbrief die door Beatrice Jansen-de Graaf werd samengesteld is vooral bestemd voor havo/vwo, maar sommige bronnen zijn ook bruikbaar voor mavo/vbo.

Bronnenopdracht bij het thema 'Duitsland en Europa 1945-2000'

Toelichting

Het is van belang om naast de aandacht voor de BRD ook de positie van de DDR te belichten. Tien jaar na de val van de Muur kunnen veel scholieren zich nauwelijks meer voorstellen hoe een communistische samenleving in Oost-Europa er uitzag en welke angsten en spanningen de bipolaire wereld beheersten. In recente publikaties over de DDR wordt bijvoorbeeld veel aandacht besteed aan de politieke structuren, de opbouw van het communisme en aan de mechanismen waarmee de staat de samenleving poogde te doordringen. Maar hoe zag het leven onder een communistische dictatuur er voor de 'gewone' mensen uit toen de Koude Oorlog in de jaren vijftig zich op zijn hoogtepunt bevond? Met welke moeilijkheden en zelfs onderdrukking kregen christenen te maken? Na de oprichting van de DDR in 1949 werd de verhouding tussen de communistische overheid en Oost-Duitse evangelisch-lutherse kerk steeds slechter. De kerk liet zich niet monddood maken en verzette zich heftig tegen de indoctrinatie van de jeugd door middel van de socialistische propaganda en de herbewapening. De Oost-Duitse communistische staatspartij, SED, bracht op haar beurt in 1953 een grote

lastercampagne tegen het kerkelijke jeugdwerk op gang en verhevigde de onderdrukking van christenen. Uwe Johnsons roman *Ingrid Babendererde. Reifeprüfung* (Frankfurt am Main 1985) die hij in 1953 in de DDR schreef, maar die pas in 1985 postuum gepubliceerd werd, gaat over deze periode van onderdrukking van jonge christenen. Eventueel kunnen hier enkele passages uit voorgelezen worden. In 1958 laaide de repressie jegens de kerken hernieuwd op, maar na de bouw van de Muur in 1961 nam de openlijke onderdrukking en vervolging af. Christenen werden nog steeds gediscrimineerd en op allerlei manieren tegengewerkt, maar de staat besefte dat ze niets anders kon dan de aanwezigheid van de kerk te accepteren en staakte haar grofste intimidatiepogingen. Vanaf 1971 probeerde de communistische overheid onder partijleider Honecker de kerken juist voor haar politieke doelstellingen in te zetten. Christenen werden geaccepteerd op voorwaarde dat ze het socialisme zouden ondersteunen. Werden de humanitaire waarden die de christelijke kerken immers zelf nastreefden, niet slechts verwerkelijkt in een socialistische maatschappij? Van een gelijkwaardige 'dialogue' tussen kerk en staat was echter geen sprake. Tot aan het einde van de DDR waren de kerken niet vrij om kritiek op het regime te uiten en werden ze constant met een dreigend oog in de gaten gehouden.

Bronnen en opdrachten (15 minuten)

Bron 1 - uit: Rainer Kunze, *Die wunderbaren Jahre. Prosa* (Frankfurt am Main 1978), pag. 11:

'Zevenjarige

In elke hand heeft hij een revolver, voor zijn borst heeft hij een speelgoedmachinegeweer hangen.

"Wat zegt je moeder wel niet van die wapens?"

"Die heeft ze toch voor me gekocht."

"En waarom?"

"Tegen de booswichten."

"En wie is goed?"

"Lenin." *

"Lenin? Wie is dat?"

Hij denkt ingespannen na, weet echter geen antwoord.

"Weet je niet wie Lenin is?"

"De hoofdman."

1. a. Wat wil de schrijver van de bron duidelijk maken?
- b. Wat heeft de moeder het jongetje proberen te leren?
- c. Heeft het jongetje de boodschap van zijn moeder begrepen? Leg uit.

Bron 2 - passage uit: Evert Kuijt, *Constantin Rusu's eerste gebed*, Stichting de Ondergrondse Kerk (z.j.), pag. 10-11:

"Broeders en zusters, kinderen", hoorde hij de man op het bankje vriendelijk zeggen, "we zijn thans hier op de plaats waar we vorige week nog in ons kerkgebouw samenkwamen. De muren die ons voorheen omringden, zijn gesloopt. Is het al bij u opgekomen dat we daardoor dichterbij de hemel en bij onze God en Zijn Zoon zijn gekomen? Niet in werkelijkheid, uiteraard, want God is overal tegenwoordig. Maar het zijn niet de slechtste bijeenkomsten in de geschiedenis van Gods Kerk geweest, die in de buitenlucht werden gehouden. We zullen nu onze harten opheffen tot God." Hij voelde zich warm worden. Angst deed hem omdraaien naar de straat. Het was alsof hij het verwacht had: de biddende groep was van de straat afgesloten door een kordon politieagenten. Die hadden natuurlijk het moment van gebed afgewacht om vanuit hun schuilhoeken de mensen hier ongezien te benaderen. Constantin stootte de jongeman naast hem voorzichtig aan. "Politie, achter ons," fluisterde hij de man in het oor. "Luister naar het gebed", zei de ander zacht, maar dringend, terug. Onder de indruk van de koelbloedigheid van de jongeman vergat Constantin het politiekordon. Het was hem, alsof hij door een hem onbekende macht aangeraakt werd. Als in trans bleef Constantin staan. Hij realiseerde zich, dat ook hij zijn ogen gesloten had. Toen hij weer tot zichzelf kwam, deed hij ze open, maar keek niet om. Zijn blik werd naar de man op het bankje getrokken. Wat stond hij daar rustig, terwijl hij toch het volle gezicht op al die politiemensen had. Waren deze mensen dan helemaal niet bang? Wisten ze niet, wat hen te wachten stond, als ze de overvalwagens in geduwd of misschien wel geslagen werden en in de

politiekazerne door mannen als Gheorghe ondervraagd werden?'

- 2 a. Op welke manier(en) werd de vrijheid van christenen ingeperkt?
- b. Welke vorm van indoctrinatie kom je in deze bron tegen?
- c. De bron eindigt met twee vragen. Stel je voor dat jij een van de christenen uit deze bron bent. Zou jij in een brief aan een westerse christen op deze vraag een antwoord (van minstens 50 woorden) kunnen geven?

Bron 3 - 'Jugendweihe' in Oost-Berlijn, foto Gesamtdeutsches Institut, Bonn:

3. a. Vanaf 1954 organiseerde de Oost-Duitse staat op alle scholen zogenaamde 'jeugdwijdingen' die de overgang van scholieren naar de volwas-

senheid moest markeren. Deze ideologische inwijdingsplechtigheid, die bestond uit toespraken van vooraanstaande socialistische functionarissen, muziek en voordrachten, was min of meer verplicht. Welke ideologische elementen zijn er op de foto te herkennen en welk wereldbeeld spreekt er uit?

- b. Wat wilde de staat met deze plechtigheid bereiken?
- c. Waarom concurreerde de 'Jugendweihe' met de 'Konfirmation' (de evangelisch-lutherse belijdenis die ook voor scholieren in de leeftijd van 14, 15 jaar bedoeld was)?

Gerard Raven

t/m 1 nov

Hommage aan Idolo. Overzichtstentoonstelling Josiah Onemu. Vrouwenfiguren rond begrafenis en de reis van de ziel van een van oorsprong Nigeriaanse beeldhouwer. Zie Aangelicht in het vorige nummer. Afrika Museum, Postweg 6, Berg en Dal, (024) 684 12 11/20 44, ma-vr 10-17, za-zo 11-17.

t/m 2 nov

elke woensdag, zaterdag en zondag *Levende Geschiedenis in het Bijbels Openluchtmuseum, Profetenlaan 2, Heilig-Landstichting (Nijmegen), (024) 382 31 10, dagelijks 9-17.*

t/m 14 nov

Uit het hart van Rusland. Ikonen en miniaturen. Zie Aangelicht. Museum Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, Utrecht, (030) 231 72 96; di-vr 10-17, za-zo-feestd. 11-17.

t/m 21 nov

Sacred secrets. Kunst van Ingeborg Meulendijks en Krien Clevis geïnspireerd door gebouw en collectie van Museum Amstelkring/Ons' Lieve Heer op Solder, Oudezijds Voorburgwal 40, Amsterdam, (020) 624 66 04, ma-za 10-17, zo-feestd. 13-17.

Foto: Gert Jan van Rooij

t/m 1 dec

Liefdewerk oud papier. De collectie Van Velzen. Nieuwe aanwinst van alledaagse voorwerpen van vóór de oorlog. Joods Historisch Museum, Jonas Daniël Meijerplein 2-4, Amsterdam, (020) 625 42 29/626 99 45, dagelijks 11-17.

t/m 5 dec

In het licht van de kleur. Hoogtepunten uit het werk van Martin Monnickendam. Schilder van kleur en spektakel (1874-1943). Joods Historisch Museum, als boven.

t/m 31 dec

Hemelse kruiden en aardse kwalen. Afrika als etnofarmacologische schatkamer. Zie Aangelicht in het vorige nummer. Afrika Museum, als boven.

t/m 9 jan

De ark van Noach volgens Dick Bruna. Museum Catharijneconvent, als boven.

9 dec-7 jan

De Napolitaanse kerststal. Museum Catharijneconvent, als boven.

11 dec-12 mrt

Kopten en de vlucht naar Egypte. Tweeduizend jaar verborgen christendom langs de Nijl. Zie Aangelicht. Museum voor Religieuze Kunst, Vorstenburg 1, Uden (NB), (0413) 26 34 31, di-vr 10-17, za-zo 13-17.

11 dec-31 mrt

2000x Maria. Kerstexpositie van verschillende Mariathema's. Museum Amstelkring/Ons' Lieve Heer op Solder, Oudezijds Voorburgwal 40, Amsterdam, (020) 624 66 04, ma-za 10-17, zo-feestd. 13-17.

11 dec-26 mrt

Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen. Museum Catharijneconvent, als boven.

Aangelicht

De kranten hebben al volgestaan van de bijzondere tentoonstelling van ikonen, die voor het eerst én voor het laatst Rusland mogen verlaten. De schilderijen dateren uit de 15e en 16e eeuw en zijn van uitzonderlijke kwaliteit. Catalogus f 49,50. T/m 14 nov

Het museum in Uden besteedt aandacht voor de oudste vorm van christendom in Afrika. Volgens een Ethiopische overleving is de Heilige Familie zelfs ter plaatse geweest. Er zijn kostbare grafstenen en weefsels te zien, maar ook mystieke ikonen en gebedsrollen en unieke filmbeelden en fotoreportages. Deze oude christelijke beschavingen hebben bloeien immers nog steeds, ondanks hun isolement en bedreigingen van buitenaf. 11 dec-12 mrt

Vijftig jaar Bondsrepubliek: een overzicht

Hans Sarkowicz (red.), *Sie prägten Deutschland. Eine Geschichte der Bundesrepublik in politischen Portraits*

(München: C.H. Beck 1999)
318 blz. DM 48,-

Wat te doen met Duitsland? Over deze vraag braken de geallieerden zich tijdens de Tweede Wereldoorlog en daarna het hoofd. Duitsland had reeds twee keer binnen dertig jaar een oorlog in Europa ontketend. Een Derde Wereldoorlog door toedoen van Duitsland moest eens en voor goed verhinderd worden. Daartoe had de Amerikaanse Minister van Financiën Henry Morgenthau in september 1944 een plan ontworpen dat voorzag in de volledige deïndustrialisatie van Duitsland. Volgens dit plan zou het land teruggeworpen worden in een soort middeleeuwse situatie, waarin de Duitsers zich alleen op landbouw en veeteelt mochten toeleggen. Achter de ploeg en in de stal zou het agressieve karakter van de Duitsers wel bedwongen worden. Morgenthau's idee werd serieus genomen: Churchill en Roosevelt ondertekenden het plan nog in dezelfde maand.

Het is anders gelopen. Duitsland werd geen land van keuterboertjes, maar maakte na 1945 een onwaarschijnlijk snelle wederopstanding door en ontwikkelde zich tot één van de vooraanstaande industriëriëten van de wereld. Het einde van de oorlog bleek een nieuwe kans voor de Duitsers om zich een eervolle positie in Europa te verschaffen. In ieder geval voor de West-Duitsers gold dat ze afstand namen van de onvoorspelbare buitenlandse 'schommelpolitiek' op de naad van Oost en West en zich in lieten bedden in het West-Europese bondgenootschap. Het blijft een interessante vraag hoe de Bondsrepubliek de afgelopen vijftig jaar zo stabiel heeft kunnen worden, wanneer men de Duitse voorgeschiedenis beschouwt.

Dit jaar is een aantal boeken verschenen die gewijd zijn aan het succes van de Bondsrepubliek. De aanleiding hiervoor is niet alleen het vijftigjarig bestaan van de BRD - in 1949 werd de grondwet aangenomen - maar ook de verhuizing van de regering van Bonn naar de nieuwe hoofdstad Berlijn en het daarmee samenhangende afscheid van de oude 'Bonner Republik.' Weemoedig blikten politici van het eerste uur het afgelopen jaar terug op de opbouw van hun democratische, federale republiek, het 'Wirtschaftswunder' en natuur-

lijk op de regeerperiode van de eerste kanselier Konrad Adenauer. Een aantal van die nog levende 'pioniers' van de Bondsrepubliek plus enkele van hun overleden collega's zijn samengebracht in het boek 'Sie prägten Deutschland'. Onder redactie van Hans Sarkowicz en met medewerking van historici van naam - en soms van minder naam en kwaliteit - kwamen 22 politieke portretten tot stand die een goed beeld geven van de ontwikkelingen in het naoorlogse Duitsland. Natuurlijk zijn Helmut Kohl, Franz Josef Strauß, Konrad Adenauer en Willy Brandt in deze 'galerij der groten' opgenomen, maar ook Gerhard Schröder, de huidige kanselier, is al van de partij.

Zonder overdrijving kan men echter zeggen dat de Bondsrepubliek het werk van Adenauer is geweest, die vanwege zijn autoritaire, vaderlijke optreden ook wel 'der Alte' werd genoemd. Hij drukte van 1949, toen hij al 73 jaar oud was, tot 1963 zijn stempel op de republiek, legde de fundamenten voor een stabiele democratie en de 'soziale Marktwirtschaft' en dwong met zijn betrouwbare en westers georiënteerde buitenlandse politiek respect af in het buitenland. 'So war Deutschland nie', schrijft de politiek historicus Kurt Sontheimer dan ook jubelend. Hij rekent in zijn gelijknamige, lezenswaardige boek af met linkse intellectuelen die de geschiedenis van de Bondsrepubliek voortdurend met onheilsprofetieën begeleidden. De Bondsrepubliek is voor Sontheimer een geslaagde democratie, die af heeft gerekend met het militarisme, het oude kapitalisme en het autoritaire staatsdenken. Er was na de oorlog geen sprake van 'restauratie' en geestelijke verarming zoals de linkse intelligentsia beweerde. Ook werd het verleden niet verdrongen. In zijn boek neemt hij dit negatieve, extremistische denken over Duitsland op de hak en zet daar zijn eigen tevredenheid tegenover.

In sommige opzichten lijnrecht hiertegenover staat Gerhard A. Ritters 'Über Deutschland'. Zijn boek is genuanceerder, maar minder gedurfd en prikkelend dan dat van Sontheimer. Ook hij geeft op essayistische wijze zijn persoonlijke visie op de Duitse geschiedenis, die echter duidelijk minder rooskleurig is. Ritter is geen linkse intellectueel, maar ziet toch meer

Kurt Sontheimer, *So war Deutschland nie. Anmerkungen zur politischen Kultur der Bundesrepublik*

(München: C.H. Beck 1999)
262 blz. DM 38,-

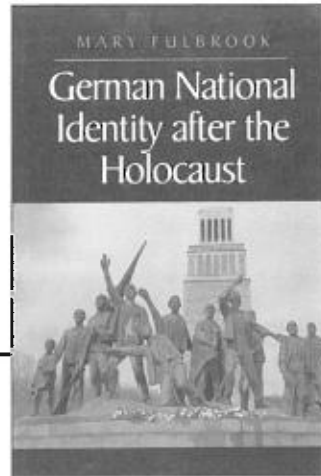
sporen van continuïteiten dan Sontheimer, vooral op het personele vlak. Veel ex-nazi's bleven op hun plaats en bekleedden in de Bondsrepubliek soms hele hoge posities. Had Adenauer Hans Globke, die betrokken was geweest bij het opstellen van de beruchte Neurenberger rassenwetten, niet aangesteld als zijn adviseur? Het jaar 1945 was geen cesuur of 'Stunde Null', zoals men toendertijd hoopvol beweerde, zo maakt hij duidelijk. Kenmerkend voor de naoorlogse periode was de 'dubbele bodem' van restauratie en modernisering. Ook in de DDR bespeurt hij oudere, autoritaire tradities en kleinburgerlijke verhoudingen, hoewel daar de breuk met de economische verhoudingen in het Derde Rijk veel groter was.

Anders dan deze beide auteurs noemt Manfred Görtemaker zijn boek 'Geschichte der Bundesrepublik Deutschland' bescheiden een 'tussenbalans' en waagt zich niet aan een eindoordeel over de Duitse geschiedenis. Hij geeft toe dat de wording van de BRD een succes-story was, maar anderzijds was er op sommige momenten ook een strijd gaande tussen oud en nieuw denken. De vijftig jaar geschiedenis van de 'Bonner Republik' zijn geen afgerond geheel, maar vormen de opmaat tot en lopen over in de nieuwe 'Berliner Republik'. De geschiedenis van die 'opmaat' beslaat bij Görtemaker overigens wel het driedubbele van de uit de hand gelopen essays van Sontheimer en Richter. Wie iets wil weten over de geschiedenis van de BRD dient voortaan Görtemakers voortreffelijke en goed leesbare standaardwerk ter hand te nemen.

Om het plaatje rond te krijgen dient nog één boek genoemd te worden: 'German National Identity after the Holocaust' van de Britse historica Mary Fulbrook. In luchtige stijl bespreekt zij het zwaarste thema in de Duitse geschiedenis: het nazi-verleden. Görtemaker liet al zien dat het beladen nazi-verleden voortdurend de ruimte van het politieke handelen van de verschillende regeringen ernstig beperkte. Fulbrook werkt dit verder uit en sluit bij de actuele Duitse discussie over nationale identiteit

en zelfbewustzijn aan. Alle jubilea en tevredenheid ten spijt is de holocaust en de verwerking daarvan een weerbarstig thema en gaan veel Duitsers nog steeds krampachtig met hun verleden om. Fulbrook geeft toe dat die catastrofale loop van de Duitse geschiedenis historisch gezien een zeer interessant thema blijft. Men moet er echter geen obsessie van maken, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de discussie over het nieuwe holocaust-monument in Berlijn. Uiteindelijk, en daar zijn alle genoemde auteurs het in meer of mindere mate mee eens, is het moeilijk om niet optimistisch te zijn over de balans van vijftig jaar Bondsrepubliek.

Beatrice Jansen - de Graaf

Mary Fulbrook, *German National Identity after the Holocaust*

(Oxford: Blackwell Publishers 1999)
248 blz. f 24,95

Gerhard A. Ritter, *Über Deutschland. Die Bundesrepublik in der deutschen Geschichte*

(München: C.H. Beck 1999)
303 blz. DM 39,80

Manfred Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart*

(München: C.H. Beck 1999)
915 blz. DM 78,-

Anton Schuurman, Jan de Vries en Ad van der Woude, *Aards geluk, de Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850*

(Amsterdam: Balans 1997)
347 bladzijden. f 65,00

Aards geluk, de Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850

In de laatste decennia is het onderzoek van inventarissen een specialisme geworden. Enkele jaren geleden bundelde de uitgever Balans enkele belangrijke specimen van het moderne onderzoek in een bundel met de prikkelende titel *Aards geluk, de Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850*. Het zijn niet de eerste de besten die hier aan het woord komen. Met name Ad van der Woude heeft op het terrein van de economische en demografische geschiedenis zijn sporen verdiend. Op zijn instigatie werd in 1974 te Wageningen een onderzoeksproject naar de materiële cultuur op het platteland opgezet. Dit resulteerde in een proefschrift van Anton Schuurman. Ook aan de Gemeente Universiteit te Amsterdam werd een dergelijk project opgezet en Thera Wijsenbeek-Olthuis heeft met een dissertatie over Delftse boedelinventarissen indruk gemaakt.

Al veel langer werd door kunsthistorici onderzoek gedaan naar boedelinventarissen, omdat men zo op het spoor kon komen van allerlei schilderijen. Vooral A. Bredius heeft in dit opzicht de toon gezet door zijn imposante uitgave met allerlei inventarissen van belangrijke kunstschilders en verzamelaars. Bredius voerde dit onderzoek overigens niet altijd zelf uit, maar had een mannetje die hele dagen voor hem in het archief zat te werken. In het Notarieel Archief van Amsterdam kan men de sporen van dit onderzoek nog altijd aantreffen. Zodra de onderzoeker de naam van een kunstschilder zag, zette hij er een krachtige potloodstreep onder.

Voor mij is de belangrijkste bijdrage in deze bundel van de econoom Jan de Vries. Op superieure wijze maakt hij duidelijk hoe de inventarissen gebruikt kunnen worden om de economische ontwikkeling te bestuderen. In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw was er een toename van de consumptie. Hij constateerde dan ook een 'Revolutie van de Vlijt', waarbij bleek dat velen behoorlijk hard werkten om zich allerlei luxegoederen te kunnen permitte-

Tussen Gideonsbende en publieke kerk

In 1580 werd de gereformeerde kerk door de Staten van Friesland tot de bevoorrechte en publieke kerk verklaard. Daarvoor werden de gereformeerden samen met andere ketterse groepen, vervolgd. Van een Gideonsbende, een groep ballingen die de strijd ondernamen tegen Spanje, werd zij een publieke kerk. De spanning bleef echter bestaan tussen de idealen van een zuivere avondmaalsgemeente en een publieke, zowel geprivilegieerde als betuttelde kerk. We lezen dit in een studie van dr. W. Bergsma over het gereformeerde leven in de provincie Friesland. Hij richt zich op de periode van 1580 tot 1796, het officiële einde van de publieke kerk. Het jaar 1580 betekende een dramatische breuk vanwege het verdwijnen van 50 kloosters en de eeuwenoude klooster- en parochiegeestelijkheid. Na 1580 werden katholieken regelmatig geconfronteerd met plakaten en resoluties die de katholieke eredienst wilden

belemmeren of verbieden. In de achttiende eeuw konden zij echter in Friesland bijna ongestoord hun kerkdiensten organiseren maar publieke functies mochten zij niet bekleden. Ook de doopsgezinden konden zich goed handhaven.

Het is volgens de auteur moeilijk om een scherp inzicht te krijgen in de groei van de gereformeerde kerk. De lidmatenlijsten van de Friese gemeenten en de bevolkingscijfers zijn er maar van weinig plaatsen. Bovendien geldt de algemene regel: veel buitengewone zaken halen de notulen, maar het gewone meldt zich niet. Op grond van de gegevens over de getalsmatige groei concludeert Bergsma dat het aantal kerkleden aan het begin van de zeventiende eeuw gering was. Aangezien toetreding een vrijwillige zaak was moet de kerk inhoudelijk wel sterke aantrekkingskracht hebben gehad. De zeventiende eeuw laat namelijk een sterke groei van de kerk zien die soms schoksgewijs ging.

Bergsma visie op de Republiek sluit zich aan bij het algemeen geaccepteerde beeld. Zijn bevinden is dat het gereformeerde protestantisme aanvankelijk een stadsbewe-

W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650*

(Hilversum: Verloren 1999)
653 blz. f 130,-

ren. Zijn conclusie was dat het huishouden van de 'Revolutie van de Vlijt in de zeventiende en achttiende eeuw heeft meege- werkt aan het leggen van de fundamenten voor de Industriële Revolutie door gedrags- wijzigingen die vanuit de vraagzijde wer- den gestuurd.

Ook Ad van der Woude schreef een artikel dat aantoont hoe een kwantitatieve bena- dering veel kan opleveren. Hij probeerde te schatten wat het totaal aantal schilderijen was, gemaakt ten tijde van de Republiek. Hij kwam tot een aantal dat de vijf miljoen ver overschreed. Op allerlei manieren laat hij zien hoe deze aantalbepaling tot stand kwam, maar ook wat de consequenties ervan zijn. Het is goed om te weten dat de verzamelingen in onze nationale musea slechts het topje van de ijsberg zijn.

De overige bijdragen aan dit boek zijn min- der overkoepelend. De bekende literator J.J. Voskuil laat zien dat hij het metier beheerst in zijn analyse van boedelbeschrijvingen uit het negentiende-eeuwse Maasland. Thera Wijsenbeek toont aan dat er in Delft in de zeventiende en achttiende eeuw sprake was van een periode van economische

achteruitgang en bevolkingsafname. Toch constateerde zij ook dat 'men mentaal openstond voor vernieuwingen en aanpas- sing aan de veranderde economische struc- tuur. Populair gezegd betekent dit dat deze mensen wisten wat in de mode was en dat zij ernaar streefden hieraan mee te doen.

C. Willemijn Fock en Gabriël M.C. Pastoor laten op deskundige wijze zien hoe de benadering van Bredius tot wasdom is gekomen. Zij gebruiken de inventarissen om te laten zien hoe de smaak van mensen in de loop der tijden zich wijzigde. De stu- dies van Hans van Koolbergen en Anton Schuurman over respectievelijk Weesp en Zuid-Nederland liggen wat dichterbij dan de andere studies tegen het wat ouderwets aandoende folkloreonderzoek.

Bijna alle bijdragen zijn eerder gepubli- ceerd geweest. Dit boek mikt op een breed publiek. De voetnoten zijn dan ook wegge- laten en de wetenschappelijk onderzoeker krijgt het advies terug te gaan naar de oor- spronkelijke publicatie. Wel is er een uit- voerige bibliografie. Om de bundel hecht- heid te geven is er door Anton Schuurman een openingsartikel gemaakt, waaraan we

voetnoten zijn toegevoegd. Voor mij is deze bijdrage een regelrechte misser. Zeker, er is heel wat over het onderzoek naar de mate- riële cultuur te vinden, maar deze poging alles samen te vatten geeft meer verwar- ring. Het mikt hoogstens op de lezer met veel kennis van zaken. Wat de uitgever voorhad met deze bundeling van artikelen is me niet helemaal duidelijk geworden. Ondanks dat sommige artikelen zeer de moeite van het lezen waard zijn, is het me onduidelijk wat het samenbindende ele- ment had moeten zijn.

Tenslotte, de titel van dit boek doet me denken aan het oude gezegde: een doods- hemd heeft geen zakken. Mensen hebben gezorgd voor een omgeving waarin ze zich wel voelden. Naast huisraad en verdere inventaris had men ook luxeartikelen. De term 'aards' is een afbakening en geeft het aan dat de ideologische kant van het mate- riële bezit is weggelaten. Dat is een goede zaak waar het gaat om de methodologische kant. Zou een historicus met een christelij- ke achtergrond het in een breder kader geplaatst hebben?

Jaap den Hertog

ging is geweest en de calvinisering van het platteland trager is verlopen. De strijd tegen Spanje en Rome werden door de gereformeerde tijdgenoten als één geheel gezien. Die ideeën leefden tot het eind van de oorlog. De protestantiseringstheorie van Geyl en Rogier wordt door Bergsma verwor- pen. Terecht hebben deze historici volgens hem gewezen op de machtsbasis van de publieke kerk, maar ze hadden te weinig oog voor de grote kracht van de gerefor- meerde Gideonsbende die in ballingschap en onder het kruis hun avondmaalsge- meenten hadden gevormd. De Staten bemoeiden zich wel regelmatig met interne geloofs- zaken, zoals met ruzies tussen pre- dikanten. Niet de kwalificatie van 'kerk van de staat' maar die van de kerk onder toezicht (een term van J. Kalma) is volgens de auteur de juiste. Het is er een van steun én bevoogding. 'Kerk en staat vormden geen eenheid en vaak hadden zij conflic- tuerende belangen'. De staat was beheerder van de kerkelijke goederen, trok het benoe- mingsrecht van predikanten naar zich toe (in het zogeheten collatierecht moest de kerk het helemaal van de overheid ver- lie-

zen), betaalde de tractementen en drukte een belangrijk stempel op het onderwijs. De theocratische pretenties van de gerefor- meerden werden slechts gedeeltelijk gesteund door het wereldlijk gezag (199). Theorie en praktijk, beide aspecten komen in de studie uitvoerig aan bod. De gerefor- meerden zagen hun waarheid als dé waar- heid, verwierpen andermans geloof, maar in de praktijk leefden verschillende confes- sies redelijk goed naast elkaar. De gerefor- meerde kerk heeft als publieke kerk op niet-specifiek kerkelijk terrein een stempel weten te drukken op de Friese maatschap- pij. Wees- en armhuizen droegen een chris- telijk stempel. Biddagen werden uitge- schreven door de regering. Zonder dat er sprake was van een gereformeerde levens- stijl van een samenleving heeft de publieke kerk op tal van manieren het gewone dage- lijke leven beïnvloed (375). De invloed was niet alleen sociaal (behoefte aan sociale zekerheid), maar ook inhoudelijk. Met name Rogier ontbreekt het volgens Bergsma aan inzicht in de kracht van de gereformeerde Gideonsbende. Herhaalde- lijk stelt Bergsma dat niet-gereformeerden

wel gedwarsboomd maar niet vervolgd werden, laat staan geëxecuteerd. Dat laat- ste gebeurde overigens wel met de gerefor- meerden in de begintijd. Friesland presen- teerde zich volgens de schrijver als een gereformeerd gewest, niettemin was het een religieus veelkleurige maatschappij, godsdienstig zelfs veelvormiger dan Groningen of Drenthe. De calvinisering vindt Bergsma tot op zekere hoogte geslaagd, maar de prijs die de kerk daar- voor betaald, was de afhankelijkheid van de wereldlijke macht (387).

Het boek is uitermate boeiend en toeganke- lijk geschreven. Het is een goede combina- tie van de disciplines van historie en kerk- geschiedenis. Het boek is waardevol door de vele uitweidingen over afzonderlijke personen (predikanten) en plaatselijke Friese kerken. De studie is een aanwinst op de studies over het gereformeerd prote- stantisme in de diverse steden in de Republiek. Het boek is rijk geïllustreerd en heeft verschillende bijlagen. De prijs is niet gering maar daar staat een prachtig uitge- voerde uitgave tegenover.

Klaas van der Zwaag

WILLEM de ZWIJGERSTICHTING

De in 1939 opgerichte Willem de Zwijgerstichting heeft o.a. als doelstelling

- het uitgeven en verspreiden of doen uitgeven en verspreiden van geschriften welke beogen verdieping en versterking der reformatorische beginselen.
- verlevendiging van het historisch besef onder ons volk, gelijk dit, door Oranje geleid, onder de Hervorming zijn stempel ontving.

Grondslag bij de werkzaamheden der stichting is de HEILIGE SCHRIFT als het WOORD VAN GOD.

In het kader van de doelstelling geeft de stichting jaarlijks tenminste 2 boekjes uit.

Voorjaar 1999 verscheen van de hand van prof. dr. R. Kuiper "Op het breukvlak van twee millennia". Voor het najaar 1999 schreef dr. A. Noordegraaf "Jezus Christus en de minste van zijn broeders".

Donateurs ontvangen alle uitgaven gratis thuis. De donatie bedraagt thans tenminste f 12,50 per jaar.

Het bestuur nodigt U uit zich als donateur te melden bij het kantoor van de stichting, postbus 10049, 7301 GA te Apeldoorn.

U ontvangt het fraai gebonden boek "Reformatorische Stemmen in het verleden en heden" als welkomstgeschenk.

Het bestuur der stichting: prof.dr. W.H. Velema, voorzitter; ds. D.H. Borgers,

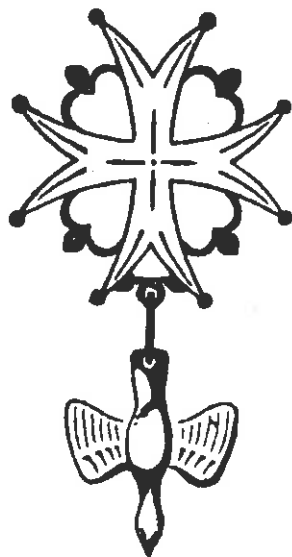
secretaris-penningmeester; dr. A. Noordegraaf, algemeen adjunct; ds. R. Kattenberg; dr. C. van Sliedrecht; prof. de. M. te Velde.

Girorekening der stichting: 352347

Bankrekening: 65.30.22.352.

36

jaargang 10, nr 4 - 99 transparent

Vereniging

**Protestants Nederland
75 jaar!**

Nu abonnee/lid worden!

*Dan ontvangt u nog (zolang de voorraad strekt)
het jubileumboek:*

**'Vrede, vrijheid, vaderland,
Nederlandse protestanten en de Vrede van Munster'**

**Maak eens kennis met Protestants Nederland en vraag
(vrijblijvend) een proefnummer aan.**

U leest in de onlangs verschenen nummers of nog te verschijnen nummers:
'Oude banden Nederland-Hongarije'; 'Philips II'; Catharina van Bora'; De
Vrede van Munster'.

Schrijf - zonder postzegel - naar: Protestants Nederland, Antwoordnummer 91004, 3009 WB Rotterdam